

1062

Benoni i Majerski

GEOGRAFIA

SAMOTNOSC ! COZ DO LUDZIACH ?
PRZEKLETY KTO DLA LUDZI GLOS I SERCE TRUDZI

EX LIBRIS

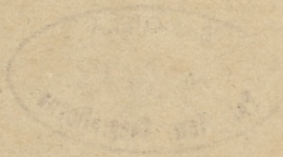
F. S. CZUBRYŃSKI

M. 5 W

II.62

3113

K. BENONIEGO i ST. MAJERSKIEGO

GEOGRAFIA

MONARCHII AUSTRYACKO-WĘGIERSKIEJ.

WYDANIE TRZECIE.

Cena egz., oprawnego w płótno, 60 ct.

CBGIOŚ, ul. Twarda 51/55
tel. 0 22 69-78-773

Wa5149827

WE LWOWIE.

NAKŁADEM TOWARZYSTWA PEDAGOGICZNEGO.

Z I. Związkowej drukarni we Lwowie, ulica Lindego 1. 4.

1896.

1062

ROZDZIAŁ I.

Rozwój dziejowy monarchii Austryacko-Węgierskiej.

§. 1.

Marchia Wschodnia pod panowaniem Babenbergów.

Karol Wielki (768—814) zakładał marchie dla obrony granic swego państwa. Między Anizą i Rabą założył Marchię Wschodnią.

Z początkiem X. stulecia zniszczyli ją Madyarowie. Pobici przez Ottona I. nad Lechem w r. 955 zaprzestali napadów na Niemcy. Wkrótce po tej bitwie wskrzeszono ponownie Marchię Wschodnią, a w r. 976 oddano ją jako lenno, zależne od ks. bawarskich, Leopoldowi z Babenbergu. Marchia w chwili swego ponownego wskrzeszenia nie sięgała nawet do Lasu Wiedeńskiego. Nazwa Austrii (*Ostarrichi*) pojawia się dopiero w roku 996. Leopold i jego następcy rozszerzyli Marchię w bojach z Madyarami aż po Litawę i Morawę. Stolicą kraju był wtedy Melk. Spór cesarza Konrada III. z księciem Henrykiem Dumnym z rodu Welfów przyczynił się wielce do wzrostu potęgi Babenbergów. Cesarz nadał bowiem Bawaryę, odebraną Henrykowi Dumnemu, swemu bratu przyrodniemu Leopoldowi IV., który był siódmym margrabią austryackim z rodu Babenbergów. Niedługo wprawdzie pozostała Bawarya w rękach Babenbergów, gdyż następcą Konrada III., Fryderyk I. Rudobrody, pogodził się z synem Henryka Dumnego, Henrykiem Lwem, i zwrócił mu w r. 1156 Bawaryę, odebrawszy ją znowu Henrykowi II. Jasomirgottowi, następcy Leopolda IV. — Henryka II. wynagrodzono jednak za poniesioną stratę: margrabstwo Austryackie powiększono kilku powiatami, odłączonymi od Bawaryi, a stanowiącymi większą część dzisiej-

szej Austrii Górnej, uczyniono je niezawisłem od Bawaryi i wyniesiono do rządu księstw (*Herzogthum*); Babenbergom przyznano w tem księstwie prawo dziedzictwa w męskiej i żeńskiej linii, a w braku potomstwa mógł książę wyznaczyć sam swego następcę. Henryk Jasomirgott przeniósł stolicę do Wiednia. Syn jego Leopold V. otrzymał Styryę w spadku po księciu styryjskim Otokarze VIII. Najświetniejszym księciem austryackim z rodu Babenbergów był Leopold VI. (z przydomkiem „*der Glorreiche*“); jego opieka nad stanem kupieckim i przemysłowym, naukami i oświatą, podniosła znaczenie i dobrobyt stolicy tudzież całego księstwa. Nabył on także część Krainy. Syn jego Fryderyk II. Bitny (*der Streitbare*), walcząc z Węgrami, zginął w bitwie nad Litawą w r. 1246.

§. 2.

Bezkrólewie w Austrii.

Na Fryderyku II. wygasła męska linia Babenbergów. Ponieważ Fryderyk nie wyznaczył był następcy, powstał spór o dziedzictwo Babenbergów, poczem królewicz czeski Przemysław Ottokar II. w r. 1251 zajął Austryę. Dla utrwalenia się w jej posiadaniu pojął za żonę Małgorzatę, siostrę Fryderyka II. Bitnego. Natomiast król węgierski Bela IV., zajął Styryę; lecz szlachta styryjska, niechętna Węgom, poddała się Ottokarowi. Ottokar, który tymczasem po zgonie ojca objął był panowanie w Czechach, pobił Belę IV. pod Kressenbrunn w r. 1260 i odebrał mu Styryę. Nadto zapisał Ottokarowi bezdzietny książę karynecki Ulryk III. swe księstwo, a po zgonie Ulryka objął Ottokar rządy Karyntyi.

Atoli z wstąpieniem Rudolfa z Habsburga na tron cesarski odwróciło się szczęście od Ottokara. Ottokar nie uznał nowego cesarza i nie wydał na jego żądanie krajów, zajętych podczas bezkrólewia: Austrii, Styryi, Karyntyi i Krainy.

Wówczas Rudolf wyruszył przeciw niemu do walki. Ottokar poznał wkrótce, iż nie sprosta cesarzowi i rzekł się nowo nabytych krajów, a zatrzymał Czechy i Morawy jako lenna. Gdy wszakże niedługo potem Ottokar, żałując swego upokorzenia, zerwał się do ponownego boju, został pobity i zginął w r. 1278 na łągu Morawy (*Marchfeld*) pod Jedenspeugen.

Synowi Ottokara II., Wacławowi II., nadał cesarz Czechy i Morawy jako lenna. W r. 1282 oddał on za zgodą książąt niemieckich Austryę i Styryę jako lenna synom swoim Albrechtowi i Rudolfowi. Już w roku następnym wszakże, uwzględniając życzenia stanów austriackich i styryjskich, oddał kraje te samemu tylko Albrechtowi. W r. 1286 nadał swemu wierzniemu sprzymierzyńcowi, Meinhardowi z Tyrolu, w nagrodę za wyświadczenie usługi Karyntyę jako lenno, a nadto Krainę w zastaw za wypożyczoną sumę pieniężną.

§. 3.

Austria pod panowaniem Habsburgów aż do cesarza Frydryka III. (IV).

Habsburgowie połączyli z czasem z Austryą i Styryą także inne kraje alpejskie. Po śmierci Henryka, syna Meinharda, w r. 1335 dostała się Karyntya i Kraina Austrii, Tyrol zaś pozostał w ręku córki Henryka, Małgorzaty Maultasch. Po śmierci swego jedynego syna Meinharda, ożenionego z siostrą ks. austriackiego Rudolfa IV., oddała Małgorzata temuż Rudolfowi Tyrol w r. 1363.

Rudolf IV. (z przydomkiem „*Stifter*“) zbudował tum św. Szczepana i założył uniwersytet we Wiedniu. Starał on się zapewnić księstwu swemu jak największą niezależność od cesarstwa.

Po śmierci Rudolfa IV. bracia jego Albrecht III. i Leopold III. podzielili się dziedzictwem austriackim: Albrecht otrzymał Austryę, Leopold zaś resztę krajów. Odtąd dom Habsburgów dzieli się na linie: Albertyńską i Leopoldyńską. Leopold nabył w spadku część Istrii; Tryest poddał mu się dobrowolnie; drogą kupna nabył większą część Ziemi Przedarulańskiej (*Vorarlberg*). Linia Leopoldyńska rozdzieliła się z czasem na linię Styryjską i Tyrolską.

Albrecht V., wnuk Albrechta III., objął po śmierci teścia swego, cesarza Zygmunta z rodu Luksemburskiego, panowanie w Czechach i na Węgrzech i wyniesiony został jako Albrecht II. (1438—1439) na tron cesarski. Po jego zgonie wybuchła na Węgrzech wojna domowa. Jedno stronnictwo

uznało królem Władysława Pogrobowca, syna Albrechta, urodzonego po śmierci ojca, drugie zaś wyniosło na tron Władysława III, króla polskiego. Dopiero gdy Władysław III. zginął pod Warną w bitwie z Turkami w r. 1444, uznano małoletniego Władysława Pogrobowca królem węgierskim, a rządy sprawował w jego imieniu jako regent Jan Hunyady. Czesi występowali zrazu także przeciw Władysławowi Pogrobowcowi, wkrótce jednak uznali go królem. Na tron cesarski wyniesiono zaraz po śmierci Albrechta Fryderyka III. (1440—1493) z linii styryjskiej. Fryderyk nadał książętom swej rodziny w r. 1453 tytuł arcyksiążąt. W r. 1457 wygasła na Władysławie Pogrobowcu linia Albertyńska. Z posiadłości Władysława otrzymał cesarz Austryę, a to dopiero po śmierci brata swego Albrechta VI., który mu kraj ten był wydarł. W Czechach obrano wszakże po Władysławie królem Jerzego z Podiebradu, a na Węgrzech Macieja Korwina Hunyadego; później został królem czeskim po śmierci Podiebrada królewicz polski Władysław II. Po śmierci Macieja Korwina zasiadł on także na tronie węgierskim.

Odzyskawszy Austreę, skupił cesarz Fryderyk III. w swych rękach wszystkie dawne posiadłości habsburskie z wyjątkiem Tyrolu, gdzie panował Zygmunt. Wreszcie przeszedł także Tyrol w ręce Maksymiliana, syna Fryderyka III., gdyż bezdzietny Zygmunt odstąpił mu ten kraj. Maksymilian jeszcze za życia ojca ożenił się z Maryą Burgundzką, córką Karola Śmiałego, wskutek czego posiadłości domu Burgundzkiego a między niemi bogate kraje, tworzące dzisiejszą Belgię i Niderlandy, przeszły w posiadanie domu Habsburskiego.

§. 4.

Habsburgowie od Maksymiliana I. do Ferdynanda III.

Maksymilian I. (1493—1519) połączył po śmierci ojca wszystkie posiadłości habsburskie w swych rękach, a nadto po wymarciu hrabiów Gorycyi nabył to hrabstwo a od Bawaryi otrzymał obwód Kufsteinu. W r. 1515 przybyli na zjazd do Wiednia do Maksymiliana dwaj królowie z rodu Jagiellonów, a mianowicie Władysław II., król Czech i Węgier i brat jego Zygmunt I. Stary, król polski. Umówiono się na tym zjeździe,

iż Ferdynand, wnuk Maksymiliana, pojmie w małżeństwo córkę Władysława II. Annę, a syn Władysława II. Ludwik ożeni się z wnuczką Maksymiliana Maryą. Małżeństwa te przysły istotnie później do skutku i utorowały domowi Habsburskiemu drogę do nabycia Czech i Węgier. Za panowania cesarza Karola V., najstarszego z wnuków Maksymiliana, zginął Ludwik II, król Czech i Węgier, bezpotomnie w bitwie z Turkami w r. 1526 pod Mohaczem. Wówczas Czesi obrali szwagra jego Ferdynanda królem, Węgrzy zaś podzielili się na dwa stronnictwa: jedno wyniosło Ferdynanda na tron, drugie obwołało królem magnata węgierskiego Jana Zapolę. Przy pomocy Turków walczył Zapolya skutecznie przeciw Ferdynandowi, a po jego śmierci popierali Turcy także małoletniego syna jego Jana Zygmunta Zapolę, któremu przyznano Siedmiogród i przyległe części Węgier aż po Cisę; środkową część Węgier zajęli Turcy. Tak więc rozpadły się Węgry na trzy części: nad wschodnią panował Jan Zygmunt Zapolya, środkowa część należała do Turcyi, a na zachodzie i na północnym zachodzie panował Ferdynand. Chcąc sobie zabezpieczyć spokojnie posiadanie tej części, musiał Ferdynand płacić sułtanowi daninę. Ferdynand panował jako cesarz od r. 1556—1564. Po jego śmierci podzielili się jego synowie posiadłościami habsburskiemi. Najstarszy syn, cesarz Maksymilian II. (1564—1576), otrzymał Austryę, Czechy i Węgry. Turcy pozostali w posiadaniu zabranej części Węgier; w Siedmiogrodzie nastąpił po śmierci Jana Zygmunta Zapolę Stefani Batory, a gdy tego obrano królem polskim, brat jego Krzysztof Batory. Po Maksymilianie II. otrzymał koronę cesarską najstarszy syn jego

Rudolf II. (1576—1612). Z cesarzem tym sprzymierzył się książę siedmiogrodzki Zygmunt Batory, syn Krzysztofa, ale Turcy odnieśli zwycięstwo nad wojskami cesarza i Zygmunta pod Keresteszem. Później przeszedł Siedmiogród pod panowanie Stefana Boczkaja, popieranego przez Turków, a Turcy pozostali nadal w posiadaniu swego zaboru, tylko zrzekli się płaconej im dawniej daniny (1606). Po Rudolfie II. nastąpił brat jego Maciej (1612—1619). Nie odzyskał on Siedmiogrodu i musiał uznać tam księciem Betlena Gaborą. Za panowania Macieja wybuchła wojna trzydziestoletnia (1618—1648), która trwała przez cały czas panowania jego

następcy Ferdynanda II. (1619—1637) i przez pierwszą część panowania Ferdynanda III. (1637—1657). W wojnie tej utracił Ferdynand II. Łużyce na rzecz elektora saskiego.

§. 5.

Leopold I., Józef I., Karol VI.

Za panowania cesarza Leopolda I. (1657—1705) wybuchł wielki rokosz na Węgrzech. Emeryk Tökely, naczelnik rokoszan, otrzymał pomoc od Turków, którzy go także królem węgierskim uznali. Olbrzymie wojsko tureckie, na którego czele stał wielki wezyr Kara Mustafa, ruszyło pod Wiedeń. Oblężonej stolicy przybył król polski Jan III. Sobieski na pomoc i pod jego dowództwem odniosły wojska chrześcijańskie świetne zwycięstwo nad Turkami pod murami Wiednia w r. 1683. Dalsze zwycięstwa króla polskiego i wodzów cesarskich złamały potęgę turecką. W pokoju karłowickim w r. 1699 odstąpili Turcy cesarzowi Węgry, z wyjątkiem Banatu, Kroację i Sławonię po Sawę i uznali cesarza władcą Siedmiogrodu. Kraj ten znajdował się już od trzech lat w rękach cesarskich wskutek zrzeczenia się ostatniego księcia siedmiogrodzkiego Michała II. Apaffiego. Już za panowania cesarza Leopolda wybuchła wojna sukcesyjna hiszpańska (1701—1714). Na czas ten wojny przypada panowanie cesarza Józefa I. (1705—1711) i pierwsze lata panowania cesarza Karola VI. (1711—1740). Za panowania tego cesarza skończono wojnę sukcesyjną hiszpańską układami pokojowymi w Utrechcie (1713) i w Rasztacie (1714). Mocą tego ostatniego układu otrzymał cesarz Belgię, Medyolan, Neapol i Sycylię. W sześć lat później otrzymał cesarz od Sabaudyi Sycylię w zamian za Sycylię. Wybuchła znowu wojna turecka, ale świetne powodzenie oręża austriackiego pod dowództwem księcia Eugeniusza Sabaudzkiego zmusiło Turków do zawarcia pokoju passarowickiego (1718), mocą którego Austria otrzymała Banat, część Wołoszczyzny, Serbii i Bośni. Pod koniec panowania Karola VI. walczone jednak z Turkami po śmierci Eugeniusza Sabaudzkiego nieszczęśliwie i musiano im w pokoju belgradzkim (w r. 1739),

oddać wszystkie kraje, nabyte w pokoju passarowickim z wyjątkiem Banatu, który już pozostał przy Austrii.

W r. 1713 wydał cesarz sankcyę pragmatyczną, mocą której uznał kraje dziedziczne austryackie za niepodzielne, a wrazie wygaśnięcia linii męskiej domu austryackiego przyznał dziedzictwo córkom swym według prawa pierworodztwa. Chcąc uzyskać uznanie tej sankcyi, robił cesarz różne ustępstwa mocarstwom europejskim i zawikłał się w wojnę o tron polski (1733—1735), w której utracił Neapol i Sycylię na rzecz infanta hiszpańskiego Don Karlosa a otrzymał tylko Parmę i Piaczencę. Książę Franciszek Lotaryński, przyszyły zięć cesarza, musiał nadto oddać Lotaryngię Stanisławowi Leszczyńskiemu, a otrzymał za to Wielkie księstwo Toskańskie.

§. 6.

Marya Teresa, Józef II., Leopold II.

Ponieważ Karol VI. nie pozostawił męskiego potomka, nastąpiła po nim w myśl postanowień sankcyi pragmatycznej najstarsza córka Marya Teresa (1740—1780), zaślubiona Franciszkowi Stefanowi, Wielkiemu księciu Toskańskiemu z domu Lotaryńskiego. Dom, panujący w Austrii, pochodzący od Maryi Teresy i Franciszka Lotaryńskiego, nosi nazwę domu Habsbursko-Lotaryńskiego.

Karol, elektor bawarski, wystąpił z roszczeniami do dziedzictwa austryackiego, a Fryderyk II. Wielki, król pruski, domagał się części Śląska i wpadł do tego kraju. W groźnych wojnach, t. j. w dwóch pierwszych wojnach śląskich (1740—1745) i w wojnie austryackiej sukcesyjnej (1740—1748), wreszcie w trzeciej wojnie śląskiej czyli siedmioletniej (1756—1763), musiała Marya Teresa w pokoju wrocławskim (w r. 1742) odstąpić Fryderykowi II. większą część Śląska i hrabstwo Kłodzkie (*Glatz*), a w pokoju akwisgrańskim (1748) Parmę i Piaczencę hiszpańskiemu infantowi Filipowi. W pokoju hubertsburskim w r. 1763 utrzymał się Fryderyk II. w posiadaniu krajów, nabytych w pokoju wrocławskim.

W r. 1765 umarł małżonek Maryi Teresy, który jako Franciszek I. piastował godność cesarza rzymsko-niemieckiego już od r. 1745. Wówczas najstarszy syn Franciszka i Maryi Teresy,

Józef II. obrany został cesarzem (1765—1790), a młodszy syn Leopold otrzymał Wielkie księstwo Toskańskie. Przy pierwszym podziale Polski (1772) otrzymała Austria Spiż, Galicyę wschodnią i Lodomerję wraz z księstwami Oświęcimem i Zatorem. W r. 1775 odstąpiła Turcyja Austrii Bukowinę. Gdy w Bawaryi wygasł był ród elektorski, wystąpiła Marya Teresa, ulegając synowi swemu Józefowi, z pretensyami do części tego państwa. Lecz Fryderyk II. zamierzył z bronią w rękę przeszkodzić przyłączeniu bawarskich krajów do Austrii. Wreszcie zawarto pokój w Cieszynie (1779), mocą którego Bawaryja odstąpiła Austrii tylko obwód nad Innem (*Innviertel*) wraz z miastem Braunau. Cesarz Józef II., mianowany już w r. 1765 współregentem Maryi Teresy w krajach austryackich, zamierzał po śmierci swej matki zaprowadzić dla wszystkich swych krajów wspólny i jednolity zarząd, zniósł niewolę poddańczą, nadał Żydom niektóre prawa obywatelskie, a protestantom swobody religijne. Cesarz ten zniósł wiele klasztorów, a duchowieństwo chciał uczynić zupełnie zawisłym od państwa. Dla zaokrąglenia swych posiadłości chciał on nowemu elektorowi bawarskiemu Karolowi Teodorowi oddać Belgię w zamian za Bawaryę. Elektor na to się zgodził, ale król pruski Fryderyk II. oparł się tej zamianie w przymierzu z innymi książętami niemieckimi, wskutek czego Józef odstąpił od swego zamiaru.

Pod koniec panowania Józefa II. wybuchł groźny rokosz w Belgii, spowodowany reformami cesarza, a nadto z tego samego powodu objawiło się wielkie wzburzenie na Węgrzech, podczas gdy cesarz walczył nieszczęśliwie przeciw Turkom jako sprzymierzeniec rosyjskiej carowej Katarzyny II. Po Józefie nastąpił brat jego Leopold II. (1790—1792). Uspokoił on rokosz belgijski ustępstwami, a wojnę z Turcyją zakończył pokojem.

§. 7.

Franciszek II., Ferdynand I.

Za panowania Franciszka II. (1792—1835) zaszły największe zmiany w państwie austryackim. Przy trzecim podziale Polski w r. 1795 otrzymała Austria Małopolskę między Pilicą i Bugiem (tak zwaną Galicyę zachodnią) wraz z Krakowem. Rewolucya francuska (od r. 1789) i wojny z Napoleonem

sprowadziły na Austryę rozliczne klęski. W miarę powodzenia oręża francuskiego ponosiła Austrya wielkie straty, które później w czasie niepowodzeń Napoleona w części odzyskiwała. W pokoju w Campo Formio w r. 1797 odstąpiła Austrya Belgię Francyi, Lombardyę zaś utworzonej przez Napoleona Rzeczypospolitej Cisalpińskiej, a Breisgau księciu Modeny a otrzymała natomiast ład stały byłej Rzeczypospolitej Weneckiej aż po Adygę, wenecką część Istrii i Dalmacyę. Wskutek udziału w drugiej wojnie koalicyyjnej przeciw Francyi utraciła Austrya w pokoju w Luneville (1801) resztę swych posiadłości w Szwajcaryi, ale wkrótce otrzymała sekularyzowane (t. j. odebrane władzom duchownym i przemienione na posiadłości świeckie) biskupstwa Brixen i Trydent. Gdy Napoleon ogłosił się cesarzem Francuzów, przyjął Franciszek II. w r. 1804 tytuł dziedzicznego cesarza austryackiego.

W r. 1805 walczyła Austrya bardzo nieszczęśliwie w trzeciej wojnie koalicyyjnej przeciw Napoleonowi. Napoleon wtargnął nawet do Wiednia i pobił wojsko austryacko-rosyjskie pod Sławkowem (Austerlitz), poczem zawarto pokój w Preszburgu. Austrya musiała wydać wszystkie nabyte poprzednio kraje byłej Rzeczypospolitej Weneckiej nowo utworzonemu królestwu włoskiemu, Tyrol z Vorarlbergem Bawaryi, a posiadłości austryackie w Szwabii rozdzielono pomiędzy Bawaryę, Baden i Württemberg; za to wszystko otrzymała Austrya tylko Salzburg.

Gdy wskutek tych i innych zmian dawna Rzesza niemiecka się rozpadła, utworzyli liczni książęta niemieccy z Bawaryą na czele związek Reński pod protektoratem Napoleona (1806). Wskutek tego złożył Franciszek II. godność cesarza rzymsko-niemieckiego i przybrałszy tytuł cesarza austryackiego nazywał się odtąd Franciszkiem I. W r. 1809 wojska austryackie odniosły zwycięstwo nad Napoleonem pod Aspern i Esslingen; ale już w parę tygodni później Napoleon zwyciężył pod Wagram, poczem cesarz musiał z nim zawrzeć pokój wiedeński (zawarty właściwie w Schoenbrunnie), w r. 1809, w którym Austrya poniosła największe straty: Krainę, Karyntyę górną, Gorycyę, Gradyskę, Istrię, węgierskie Pobrzeże i Kroacyę aż po Sawę zabrała Francya, Bawaryą otrzymała Salzburg i niektóre przyległe mu powiaty,

do Księstwa Warszawskiego przyłączono Galicyę zachodnią z Krakowem, a do Rosyi część Galicyi wschodniej. Te i inne straty zdołano wszakże w większej części powetować w miarę późniejszych niepowodzeń Napoleona. Na kongresie wiedeńskim w r. 1815, którego zadaniem było uregulowanie spraw europejskich po upadku Napoleona, odzyskała Austria większą część strat, poniesionych w latach poprzednich; wszakże Belgię przyłączono do nowo utworzonego królestwa „zjednoczonych“ *Niederlandów*, tak zwaną Galicyę zachodnią wcielono do nowo utworzonego królestwa Polskiego, połączonego unią personalną z Rosyą, a Kraków został wolnem miastem. Nie odzyskała też Austria utraconych posiadłości w Szwabii.

W miejsce dawnej Rzeszy utworzono Związek niemiecki, do którego także Austria należała. Sprawy związku miano załatwiać na Radzie związkowej (*Bundestag*) w Frankfurcie nad Menem; przewodniczyć miał w tej Radzie poseł austriacki. Syn i następca cesarza Franciszka II.

Ferdynand I. Łaskawy (1835—1848, zmarł w r. 1865) panował zrazu wśród zupełnego spokoju, starając się jedynie o szczęście swych ludów. Za jego panowania przyłączono w r. 1846 Kraków do Austrii. W r. 1848 wybuchły w Austrii, tak samo jak w innych państwach europejskich, ruchy rewolucyjne. Cesarz nadał konstytucyę i powołał sejm, który miał obmyślić nową organizacyę państwa na podstawie konstytucyjnej. W październiku r. 1848 wybuchły groźne rozruchy w samym Wiedniu; wówczas cesarz udał się do Ołomuńca. Generał *Windischgraetz* zajął Wiedeń, a sejm przeniesiono do *Kromieryża* (na Morawie). Dnia 2. grudnia 1848 cesarz Ferdynand złożył koronę na rzecz swego synowca Franciszka Józefa.

§. 8.

Cesarz Franciszek Józef I. (od 2. grudnia 1848).

Objąwszy panowanie wśród najtrudniejszych warunków, rozwiązał cesarz sejm w *Kromieryżu* i uchylił konstytucyę z r. 1848. *Rokosz Włochów*, popieranym przez Karola Alberta, króla sardyńskiego, stłumiono w roku 1849 wskutek zwycięstw marszałka *Radeckiego*. Największe rozruchy panowały na

Węgry, gdzie w kwietniu r. 1849 zerwano wszelkie stosunki z domem Habsbursko-Lotaryńskim, a Ludwika Kossutha obwołano „gubernatorem prezydentem“. Wówczas wszakże przybyły wojska rosyjskie cesarzowi na pomoc, a wojska węgierskie pod dowództwem Görgeya złożyły broń pod Vilagos w sierpniu 1849.

W kilka lat później zaczęły się pojawiać groźne rozruchy w Lombardyi i Wenecyi, podsycane przez Sardynię. Gdy cesarz Francuzów Napoleon III. stanął po stronie Sardynii, wybuchła wojna z Sardynią i Francją. Połączone wojska sardyńskie i francuskie odniosły zwycięstwo nad wojskami austriackimi pod Magentą i Solferino, poczem nawiązano układy pokojowe w Villafranca, a nareszcie zawarto pokój w Zurychu (pod koniec r. 1859), mocą którego Austria odstąpiła Lombardję na rzecz Sardynii. Dalsze powodzenie Sardynii we Włoszech miało ten skutek, iż prawie całe Włochy przeszły pod panowanie Sardynii, poczem król sardyński przyjął w r. 1860 tytuł „króla włoskiego“.

W r. 1866 wybuchła równocześnie wojna z Prusami i z Włochami. Arcyksiążę Albrecht pobił Włochów pod Custozzą a wice-admirał Tegethoff odniósł zwycięstwo nad flotą włoską pod Lissą; wszakże północna armia austriacka poniosła od Prusaków klęskę pod Sadową (Königgratz).

Z tego zwycięstwa odnieśli korzyści także pokonani Włosi. W Nikolsburgu rozpoczęto układy pokojowe z Prusakami, poczem zawarto z nimi pokój w Pradze, a z Włochami pokój we Wiedniu. Austria wystąpiła ze związku niemieckiego a Włochy pozyskały Wenecję. Kraj ten odstąpiono już poprzednio cesarzowi Napoleonowi III., a ten oddał go był Włochom.

Odtąd cieszyła się Austria trwałym pokojem. Pod ojcowską opieką cesarza Franciszka Józefa I. rozwinał się handel i przemysł, do czego przyczyniła się także budowa licznych kolei żelaznych. Temu towarzyszy szybki wzrost oświaty ludowej, rozkwit nauk i sztuk pięknych. W r. 1860 otrzymała Austria konstytucję. Konstytucya ta uległa z czasem niektórym zmianom. W r. 1867 otrzymało państwo dzisiejszy swój ustroj polityczny jako monarchia Austriacko-Węgierska. . . <http://rcin.org.pl>

Po wojnie rosyjsko-tureckiej oddano monarchii Austriacko-Węgierskiej na kongresie berlińskim w r. 1878 zarząd krajów tureckich Bośni i Hercegowiny i prawo utrzymania załóg wojskowych w sandzaku Nowo-bazarskim; nadto przyłączono do Węgier wysepkę Ada-Kaleh (pod Orsową) a do Dalmacyi Spizzę.

ROZDZIAŁ II.

Pogląd ogólny na monarchię Austriacko-Węgierską.

§. 9.

Położenie, obszar i podział polityczny.

Monarchia Austriacko-Węgierska zajmuje południowo-wschodnią część Europy środkowej i część północno-zachodnią półwyspu Bałkańskiego i leży między 27° a 44° wschodniej długości, licząc od południka wyspy Ferro, a między 42° a 51° północnej szerokości geograficznej.

Obszar całej monarchii wynosi przeszło 625.000 km^2 . Pod względem obszaru zajmuje monarchia trzecie miejsce w Europie. Przewyższają ją obszarem tylko: 1. Rosya i 2. Szwecya z Norwegią.

Monarchia dzieli się na: I. kraje austriackie, których obszar wynosi przeszło 300.000 km^2 i 2. na kraje korony węgierskiej, mające przeszło 325.000 km^2 obszaru. Oprócz tych krajów zostają pod zarządem Austro-Węgier kraje zajęte (*das Occupationsgebiet*), których obszar wynosi 51.000 km^2 .

W skład monarchii Austriacko-Węgierskiej wchodzi następujące kraje koronne:

I. Kraje austriackie :

1. Arcyksięstwo austriackie poniżej Anizy (Austria Dolna) . . . . . 19.800 km^2
2. Arcyksięstwo austriackie powyżej Anizy (Austria Górna) . . . . . 12.000 „
3. Księstwo Salzburskie . . . . . 7.150 „
4. Księstwo Styryjskie . . . . . 22.400 „
5. Księstwo Karynckie . . . . . 10.300 „

6.	Księstwo Kraińskie	10.000 km ²
7.	Pobrzeże, składające się z uksiążęcogo hrabstwa Gorycyi i Gradyski, margrabstwa Istrii i wolnego miasta Tryestu z okręgiem	8.000 "
8.	Uksiążęczone hrabstwo Tyrolskie z Ziemią Przedarulańską (Vorarlberg)	29.300 "
9.	Królestwo Czeskie	52.000 "
10.	Margrabstwo Morawskie	22.200 "
11.	Księstwo Śląskie	5.150 "
12.	Królestwo Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem księstwem Krakowskiem i księstwami Oświęcimskiem i Zatorskiem	78.500 "
13.	Księstwo Bukowińskie	10.400 "
14.	Królestwo Dalmackie	12.800 "
	Razem . . .	300.000 km ²

II. Kraje korony węgierskiej :

1.	Królestwo Węgierskie z Rjeką i Wielkiem księstwem Siedmiogrodzkiem razem	283.000 "
2.	Królestwo Kroackie i Sławońskie	42.000 "
	Razem . . .	325.000 km ²

Kraje zajęte składają się z Bośni i Hercegowiny i zajmują obszar . . . . . 51.000 km²

Ćwiczenia: 1. Przez które ważniejsze punkty na kuli ziemskiej lub obok których przechodzą południki krańcowe Monarchii? 2. Jak wielką jest różnica czasu między krańcem wschodnim i zachodnim Monarchii? 3. Przez które ważniejsze punkty na kuli ziemskiej lub obok których przechodzą krańcowe równoleżniki Monarchii? 4. Wymierzyć odległości granicznych punktów Monarchii i porównać te odległości ze sobą!

§. 10.

Układ poziomy i granice.

Monarchię oblewa morze Adryatyckie. Długość wybrzeża morskiego wynosi tylko około 1.700 km.

Morze Adryatyckie jest najbardziej rozgałęzione na północy: tworzy ono tu zatokę Tryestyńską i Kwarnerską (Quarnero); na południu znajduje się mniejsza od poprzednich zatoka Kotarska (Bocche die Cattaro). Między zatoką Tryestyńską a Kwarnerską znajduje się półwysep Istryjski. Z wybrzeża wschodniego sterczy na południu ku północnemu zachodowi podłużny półwysep Sabioncello.

Wybrzeże północno-zachodnie a w części i północne morza Adryatyckiego jest płaskie, wschodnie przeważnie strome. Bardzo mała część wybrzeża płaskiego przypada na Austriacko-Węgierską monarchię; ciągnie się ono przy ujściu rzeki Isonzo i innych małych rzeczek nadbrzeżnych od północnego zakątka zatoki Tryesteńskiej do granicy królestwa Włoskiego. Wybrzeże to nie ma portów, wzdłuż niego ciągną się laguny i płaskie wysepki.

Wybrzeże od północnego zakątka zatoki Tryestyńskiej do południowych krańców Monarchii jest strome i skaliste. Od zatoki Kwarnerskiej ku południowi ciągnie się łańcuch wysp skalistych jak: Veglia (czyt. Welia), Cherso (czyt. Kerso), Brazza (czyt. Bracca), Curzola (czyt. Kurcola), oddalona od wybrzeża jest Lissa. W podłużnych kanałach między wyspami a lądem stałym, tudzież między wyspami samymi chronią się okręty w czasie burzy.

Pomimo, że stosunkowo niewielki obszar Austro-Węgier przypiera do morza Adryatyckiego, morze to ma dla państwa bardzo wielkie znaczenie, gdyż umożliwia żeglugę z własnych portów i na własnych okrętach do wszystkich portów na kuli ziemskiej. Największe znaczenie ma w Monarchii port Tryestyński, doskonale kosztem państwa urządony. Znaczenie tego portu wzrosło od czasu otwarcia kanału Sueskiego, na Tryest prowadzi bowiem najkrótsza droga ze środkowej Europy do Indyj Wschodnich. Bardzo ważny jest także port Rjeki (Fiume), nadto Pola jako port wojenny; mniej ważne są porty Zadaru, Kotaru i inne.

Żegluga w portach dalmatyńskich nie może się rozwinąć do znaczniejszych rozmiarów z tego powodu, że do wybrzeża Dalmacyi przypiera tylko wązki obszar austriackiego lądu, ubogi i pozbawiony dobrych dróg lądowych; nie ma tam więc ani dostatecznej ilości płodów do wymiany, ani też podniety do prowadzenia handlu morskogo. Stosunki te poprawiają się

znacznie przez zajęcie Bośni i Hercegowiny i ciągle ulepszanie środków komunikacyjnych w Dalmacyi i w zajętych krajach. W ten sposób stwarza się bowiem najkrótszą linię komunikacyjną z Węgier przez kraje zajęte i Dalmacyę do morza Adryatyckiego.

W $\frac{5}{6}$ częściach ma Monarchia granice kontynentalne. Od północy graniczy z cesarstwem Niemieckiem, (król. Saskiem i król. Pruskiem), tudzież z Rosyą, (król. Polskiem), od wschodu z Rosyą (Wołyniem, Podolem, Bessarabią) i królestwem Rumuńskiem (Mołdawią), od południa także z królestwem Rumuńskiem (Wołoszczyzną), Serbią, Turcyą i królestwem Włoskiem, od zachodu z Szwajcaryą, księstwem Liechtenstein i cesarstwem Niemieckiem (Bawaryą).

Monarchia jest przeważnie u swych granic obwałowana wysokimi górami, lub oblana morzem i rzekami, posiada więc na znacznej przestrzeni granice naturalne; na niewielkich przestrzeniach są granice otwarte (czysto polityczne).

Morze Adryatyckie tworzy na znacznej przestrzeni naturalną granicę. Od morza tego na północ ciągnie się granica od Włoch jużto małemi rzeczkami, jużteż jest zupełnie otwartą; dalej wznoszą się na granicy włoskiej Alpy Korutańskie, Dolomitowe, Lessyńskie, poczem granica przebiega przez jezioro Garda, przez góry Adamello i Ortles. Od Szwajcaryi odgranicza monarchię Retikon, Ren i jezioro Bodeńskie. Granica od Niemiec ciągnie się Alpami Algauskimi, Północnotyrolskimi i Salzburskimi, rzekami Salzachą, Innem i Dunajem; na północ od Dunaju po szczyt Ploeckenstein jest otwarta, dalej zamknięta Szumawą i Lasem Czeskim, Rudawami Czeskimi i różnemi pasmami Sudetów; jest otwarta na górnym Śląsku, dalej zamknięta Opawą i Odrą, a na Wschód od tej rzeki znowu otwarta, wreszcie osłonięta Wisłą i Przemszą. Granica od Rosyi jest najpierw otwarta, potem zamknięta Wisłą, następnie na znacznej przestrzeni prawie całkiem otwarta, gdyż San i Bug oblewają ją tylko na przestrzeni kilkunastu kilometrów; wreszcie płynie wzdłuż tej granicy Zbrucz i na małej przestrzeni Dniestr, a między Dniestrem a Prutem jest znowu granica otwarta. Dla obrony otwartych granic Galicyi zbudowane są silne twierdze Kraków i Przemyśl. Granica od

Rumunii jest najpierw otwarta, dalej obwałowana wschodnimi i południowymi pasmami Karpat Siedmiogrodzkich. Od Serbii odgraniczają Monarchię Dunaj i Sawa. Kraje okupowane odgranicza na wschodzie Drina od Serbii, na południowym wschodzie, od strony Turcyi jest granica tych krajów otwarta.

Wały górskie, które na znacznej przestrzeni Monarchię opasują, nie zamykają komunikacyi z sąsiednimi państwami; komunikacya odbywa się kolejami i gościńcami, poprowadzonymi dolinami rzek, przełęczami i wąwozami. Przez Alpy prowadzą: przełęcz Ponteba, dolina Adygi, przełęcz Styfiska, dolina Innu, która pod Finstermünz prowadzi z Tyrolu do Szwajcaryi a poniżej pod Kufsteinem z Tyrolu do Bawaryi.

Niższym od Alp jest wał górski, opasujący Czechy, to też i komunikacya przezeń łatwiejsza. Przez wał ten prowadzą przełęcze Eisenstein i Furth, doliny Ohrzy, Łaby i Nissy Gorlickiej, wąwóz Nachodzki i inne. Przez wschodni i południowy wał Karpat Siedmiogrodzkich odbywa się komunikacya przez wąwozy Borgo, Ojtos, Bodza, Tömös, wąwóz Czerwonej Wieży w wyłomie Aluty i wąwóz Wulkański. Wyłom Dunaju w Żelaznej Bramie pod Orsową łączy Monarchię z państwami, położonemi nad dolnym Dunajem.

§. 11.

Układ pionowy.

Austryacko-Węgierska monarchia jest krajem przeważnie górzystym, gdyż około $\frac{3}{4}$ części jej obszaru zajmują góry i wyżyny, a około $\frac{1}{4}$ część niziny. Góry i wyżyny Monarchii należą do 4 systemów górskich; z tych dwa, t. j. Alpy i Kras, otoczyły dolinę Dunaju z południa, dwa zaś inne, t. j. Góry Czesko-morawskie i Karpaty, z północy.

Z pomiędzy gór Monarchii najwyższe są Alpy. Na południowym zachodzie Monarchii ciągną się one trzema prawie równoległymi szlakami od zachodu na wschód, obniżając się coraz bardziej w kierunku wschodnim i sięgając niskimi podgórzami do Dunaju. Na południowym wschodzie przypiera do Alp wapienne płaskowzgórze Krasu, z którym łączą się w dalszym ciągu góry i płaskowzgórze, należące do półwyspu

Bałkańskiego. Na północnym zachodzie Monarchii sterzą góry Czesko-morawskie, daleko niższe od Alp; od gór tych na południowy wschód ciągną się na obszarze Monarchii Karpaty, zataczające się łukiem ku Dunajowi. W dwóch miejscach wznoszą się Karpaty do znacznej wysokości, a mianowicie w Tatrach i na południowym krańcu wyżyny Siedmiogrodzkiej; wszakże i tutaj nie sięgają one do wysokości wyższych szczytów i grzbietów alpejskich.

Między Alpami z jednej, a górami Czesko-morawskimi i Karpatami z drugiej strony ciągnie się dolina Dunaju na wschód, następnie na południe i na południowy wschód. W tymże kierunku obniża się cały teren we środku Monarchii aż do wylomu Dunaju pod Orsową. Dolina Dunaju, zrazu wązka, rozszerza się w Austrii Dolnej i na Węgrzech, tworząc coraz rozleglejsze kotliny i niziny naddunajskie, t. j. kotlinę koło Linzu, Tulneńską, Wiedeńską, Małą nizinę węgierską, a wreszcie Wielką nizinę węgierską. Z gór, otaczających dolinę Dunaju, staczają się wzdłuż dopływów Dunaju rozliczne doliny rzeczne, wiążąc się razem z doliną Dunaju w jedną wielką, bardzo rozgałęzioną i rozmaicie ukształtowaną zakłęśłość w środku Monarchii. Na zewnątrz staczają się doliny rzek adryatyckich, a nadto doliny Łaby i Odry; także cały północny i północno-wschodni stok Karpat jest od doliny Dunaju odwrócony. W Galicyi zachodniej staczają się Karpaty ku dolinie Nadwiślańskiej, w Galicyi wschodniej zaś przypiera do północnych stoków Karpat pagórkowata kraina, tworząca część wyżyny Podolskiej, i zamyka wraz z Karpatami dolinę Naddniestrzańską. Południowo-wschodni obszar Galicyi i cała Bukowina staczają się dolinami Prutu i Seretu ku Dunajowi, doliny te łączą się wszakże z doliną Dunaju poza granicami Monarchii. Również dolina Aluty w południowo-wschodnim i południowym Siedmiogrodzie stacza się ciasnym wylomem w wąwozie Czerwonej Wieży poza granicę monarchii ku dolinie Dunaju.

§. 12.

Gleba, kopaliny.

Urodzajność gleby zawisła jest przeważnie od ukształtowania pionowego. Najwyższe szczyty, grzbiety i do-

liny wysokich gór nie mają urodzajnej gleby, pokryte są bowiem lodowcami i wiecznym śniegiem, a w wielu miejscach sterczą nagie skały. Nieużytki gór wysokich, lodowce, pola śnieżne i nagie skały wpływają jednak na wytwarzanie urodzajnej gleby na niższych obszarach ziemi. Potoki, wypływające obficie z dolnej granicy lodowców i pól śnieżnych, porywają zwietrzałe odtoki skalne i znoszą je na dół. Również i wiatry znoszą na dół miał skalny i tak powstaje na niższych poziomach urodzajna gleba. Darząc doliny i niziny obfitym materiałem do wytworzenia gleby urodzajnej, nie mogą go wysokie góry same dla siebie zatrzymać, gdyż, skoro się tylko wytworzy, silne wiatry i szybko po stromych stokach spadająca woda zaraz unoszą go w dalekie strony. Już niższe stoki górskie pokrywa glina, wytworzona ze zwietrzałych skał. Rzeczne doliny pokrywa miejscami żwir skalny, zniesiony z górnych okolic; poniżej ścielą się w tych dolinach pola, pokryte często grubą warstwą gliny, którą wytworzyły rozkładające się odtoki skalne.

Wyżyny, a szczególnie niziny pokryte są zazwyczaj urodzajną glebą na znacznych przestrzeniach; powstała ona często właśnie z drobnych cząstek rozmaitych skał, które wiatr i woda zniosły z gór i w niższym poziomie osadziły. Urodzajne gleby nizin bywają rozmaite: piaszczyste, gliniaste, czarnoziemne, lub utworzone z glinki urodzajnej (zwanej po niem. *Löss*). Uprawa podnosi żyzność gleby, gdyż pozostają w niej cząstki roślinne i zwierzęce, z których następny zasiew znowu czerpie swe pożywienie. Tak np. wielce urodzajny czarnoziem powstał w znacznej części z organicznych cząstek.

Na nizinach powstają także miejscami wskutek nadmiaru nawodnienia bagna, moczary i trzęsawiska. Najznaczniejsze moczary w Monarchii znajdują się na nizinach węgierskich, mniejsze w Galicyi. Na niewielkich stosunkowo przestrzeniach pokryte są niziny wydmami piaszczystemi, nad których zalesieniem ciągle się pracuje.

Monarchia Austryacko-Węgierska ma przeważnie glebę urodzajną. Na właściwe nieużytki przypada zaledwie $\frac{1}{12}$ część całego obszaru.

Na wysokich górach nie może się rozwinąć rolnictwo; natomiast pokryte są góry na niższych stokach wielkimi lasami

i dostarczają wiele drzewa na opał, na budowle i do wyrabiania różnych przedmiotów. W górach kwitnie tedy przemysł drzewny; rozwijają się tam i inne gałęzie przemysłu, gdyż spadająca woda służy do poruszania machin. Rozległe pasznicze hale sprzyjają hodowli najlepszego bydła: rozwija się tam więc gospodarstwo mleczne. Najwyżej stoi chów bydła w Alpach, niżej w górach Czesko-morawskich i w Karpatach. Z powodu wielkiej ilości zwierza w lasach górskich kwitnie w wielu krajach górskich myśliwstwo.

W górach kryją się nadto różne kopaliny. W skałach pierwotnych znajdujemy kruszce, jako to: żelazo, które jest we wszystkich krajach Monarchii, z wyjątkiem Dalmacyi i Ziemi Przedarulańskiej, najobficiej zaś w Styryi, następnie w Karyntyi, Czechach, na Morawach i na Węgrzech; złoto przede wszystkim w Siedmiogrodzie i na Węgrzech; srebro na Węgrzech, w Siedmiogrodzie i w Czechach; ołów w Karyntyi, rtęć w Krainie. W Czechach i na Węgrzech znajdujemy także szlachetne kamienie, jak granaty, smaragdy, szafiry, topazy, rubiny i t. p. W utworach osadowych znajdują się pokłady soli, węgla, nafty i oleju skalnego. Sól znajduje się najobficiej w północnych Alpach wapiennych w Austryi Górnej, w Salzburgu, Tyrolu i Styryi, tudzież w Karpatach w Galicyi, na Węgrzech i w Siedmiogrodzie; węgiel we wszystkich krajach Monarchii z wyjątkiem Salzburga; nafta i wosk ziemny w Galicyi. Gdzie w pobliżu kopalń kruszców znajdują się pokłady węgla, tam rozwija się pomyślnie przemysł fabryczny, jak w Czechach, na Morawach i na Śląsku.

W cieplejszych okolicach Monarchii kwitnie uprawa wina na pagórkach, stokach górskich i w nizinach, szczególnie na Węgrzech, w Austryi Górnej i Dolnej, w Styryi, Istrii, Dalmacyi i Kroacyi.

Niezbyt wysokie wyżyny, niższe doliny górskie i niziny z powodu urodzajności gleby są głównie siedzibą rolnictwa; z rolnictwem jest w związku chów bydła; łączą się z niem także rozmaite gałęzie przemysłu, t. j. tkactwo, garbarstwo, gorzelnictwo itp. Znaczne obszary nizin i wyżyn pokryte są także lasami.

§. 13.

K l i m a t.

Monarchia leży niemal w równej odległości od równika i od bieguna północnego, posiada też z tego powodu klimat w ogólności umiarkowany. Wszakże z powodu wielkiej rozległości Monarchii spostrzegamy na jej obszarze znaczne różnice klimatyczne. Niemniej wpływa na różnorodność klimatu rozmaite ukształtowanie powierzchni. W kierunku pionowym bowiem, z rosnącym wzniesieniem z dołu w górę, ciepłota szybko się obniża, ponieważ powietrze ogrzewa się od powierzchni ziemi, a jako zły przewodnik ciepła tem mniej bywa ogrzane, im więcej od powierzchni ziemi jest oddalone. Kraje, na północnej półkuli położone, zasłonięte od północy górami, mają wyższą ciepłotę, niż te, które od południa górami są obwałowane.

Ze względu na położenie geograficzne i kierunek gór możemy w Monarchii rozróżnić trzy pasy klimatyczne: 1) Południowy, najcieplejszy, obejmuje południowy Tyrol, Pobrzeże, Dalmacyę, południową Krocycę i Sławonię, Banat, południowo-wschodnią część Wielkiej niziny węgierskiej i kraje okupowane. Średnia ciepłota roczna wynosi 11—17° C. 2) Pas środkowy sięga do Karpat i południowych wałów gór Czesko-morawskich; średnia ciepłota roczna wynosi 9—11° C. 3) Pas północny, najchłodniejszy, obejmuje kraje po północnej stronie Karpat i gór Czesko-morawskich; średnia ciepłota wynosi 7—9° C. Większa część Galicyi, otwarta ku nizinie Sarmackiej, ma w tym pasie klimat najchłodniejszy i najostrzejszy. Bukowina zaś i południowo-wschodnia Galicya, jako staczające się ku południowemu wschodowi, mają już klimat cieplejszy.

Klimat dolin południowego Tyrolu, otwartych ku południowi, jakoteż krajów nadadryatyckich Monarchii ma odrębne cechy, właściwe południowym półwyspom europejskim i wybrzeżom, ku morzu Śródziemnemu zwróconym (klimat Śródziemnomorski, *Mediterran-Klima*). Mianowicie klimat tych okolic odznacza się suchem latem, a dżdżystą zimą. W lecie bowiem wieją tu passaty ku równikowi, z okolic chłodniejszych w coraz cieplejsze, a wskutek tego para wodna, w nich zawarta, nie może się skroplić. W krajach Krasu pojawia się zimową porą

gwałtowny, zimny wichur północny, zwany Borą, sprowadzający nieraz wielkie spustoszenia.

W pasie środkowym i w pasie północnym wieją wiatry o zmiennych kierunkach. Przeważnie jednak wieją tu wiatry zachodnie i południowo-zachodnie i przynoszą z nad Atlantyku parę wodną, a z nią opady, w zimie najczęściej w kształcie śniegu. W lecie ogrzewa się łąd silnie, a wskutek tego powietrze wznosi się szybko w górę i tam się ochładza, a stąd powstają obfite deszcze letnie. Wiatry zachodnie, darząc deszczami obszary ziemi, ponad którymi wieją, tracą tem więcej wilgoci, im bardziej zbliżają się do wschodnich krańców Monarchii, im częściej zresztą na swej drodze znajdują góry, ciągnące się od południa na północ. Uderzając o góry, wiatr wzbija się ku ich grzbietom i szczytom, ochładza się i wylewa deszcze wzdłuż stoków górskich, a tem samem się osusza. To też niektóre kraje zachodnie, górami obwałowane od zachodu, mniej bywają zroszone, niż inne, bardziej na wschód wysunięte. Tak tedy w pasie środkowym najmniej opadu ma zachodnie dorzecze Morawy, następnie wielka nizina węgierska, a w pasie północnym północna część kotliny czeskiej i północna tudzież północno-wschodnia część Galicyi.

Wielka nizina węgierska ma klimat stepowy, a podobnym klimatem odznacza się w Galicyi wschodniej w przeważnej swej części wyżyna Podolska.

Pas środkowy i północny mają więc liczne wspólne cechy klimatyczne; wszakże w pasie północnym zima trwa do 5 miesięcy, wiosna i jesień są bardzo krótkie. Śnieg pada tu nietylko w zimie, lecz czasami nawet w późnej jesieni i na wiosnę, a powłoka śnieżna pokrywa zwykle ziemię przez kilka miesięcy. Galicyę nawiedzają często południowo-zachodnie i północno-zachodnie wiatry, które w lecie przynoszą ulewne deszcze; nadto wieją suche wiatry wschodnie, które wpływają na wypogodzenie się nieba, a w zimie i na wiosnę na znaczne obniżenie ciepłoty.

Ponieważ wiatry wilgotne na stokach gór wydzielają opady wodne, przeto obfitują wyższe góry w równych zresztą warunkach bardziej w opady, niż góry niższe lub niziny. W niektórych dolinach alpejskich pojawia się także w zimie gorący i suchy wichur, tak zwany *Föhn*.

Padający w Alpach śnieg utrzymuje się powyżej linii śnieżnej (2.700—2.800 m) trwale. Ulega tylko przeobrażeniu wskutek częściowego tajania i ponownego zamarzania, t. j. przybiera postać małych okrągłych grudek, które zbijają się następnie w jedną masę (*Firn*). Śnieg ten, zsuwając się po pochyłościach gór, ostatecznie tak się zbija, że i poniżej linii śnieżnej tworzy pokłady lodu, zwane lodowcami. Lodowce posuwają się bardzo powoli w dół (płyną powoli), miejscami pękają i tworzą przepaściste szczeliny, jużto podłużne, już też poprzeczne, miejscami zaś, gdzie jest spad nagły, tworzą lodospady. W miesiącach gorących wierzchnia powłoka lodowca taje i tworzy strumyki, żłobiące w lodowcu kanały, to znów rozlewa się w kształcie niebiesko-zielonawych jeziorzek. Strumyki lodowca dostają się szczelinami na dno i wyźlabiają w lodowcu tunele i bramy (*Gletscherthore*), któremi wypływają jako mętne strumienie alpejskie. Lodowce z różnych dolin łączą się ze sobą jak rzeki we wspólnych korytach.

Na lodowcach osadzają się okruchy skał, spadające z przyległych gór, a gdy lodowiec w dół się posuwa, posuwają się z nim te okruchy, tworząc we środku i po krawędziach lodowców smugi okruchów skalnych, zwane zwałami czyli morenami. W miejscu, gdzie lodowiec się kończy, spadają z lodowca te okruchy skalne, układając się w bezładne masy, zwane morenami końcowymi. Z wyżyn alpejskich dostaje się śnieg w doliny w inny jeszcze sposób, tj. spadając gwałtownie z urwisk skalnych w przepaście i ze stoków w doliny. Są to tak zwane lawiny.

§. 14.

Wody łądowe.

O rzekach w ogólności.

Jak tające w górach śniegi lub lodowce, tak i sącząca się ze źródeł woda daje początek rzekom. Im obfitsze i liczniejsze są źródła na pewnym obszarze ziemi, im jednostajniej płyną, tem wyższy i tem bardziej jednostajny bywa stan wody w rzekach, przepływających ten obszar. Im obfitsze zaś i regularniejsze opady nawiedzają pewien obszar, tem obfitszemi w wodę są źródła. Z tych powodów rzeki najobficiej właśnie bywają zasilane z wysokich gór, a temsamem źródłiska (*Quellgebiete*) wszystkich znaczniejszych rzek Monarchii znajdują się w górach.

Zwłaszcza Alpy, jako pokryte rozległymi lodowcami i wiecznym śniegiem, zajmują między źródłiskami rzeczniemi Monarchii pierwsze miejsce, dając początek rzekom o najwyższym i najbardziej jednostajnym stanie wody. W rzekach, wypływających z innych, niższych gór Monarchii, stan wody bywa wogóle niższy, niż w rzekach alpejskich, i mniej jednostajny, podnosi się bowiem gwałtownie na wiosnę wskutek tajania śniegu, lub w lecie podczas ulewnych deszczów, opada zaś równie szybko podczas dłuższej posuchy. Jako naturalne ścieki wód atmosferycznych mają rzeki wielkie znaczenie, gdyż uwalniają całe obszary ziemi od nadmiaru wody. Ten odpływ jest prawidłowy, a temsamem zbawienny, jeżeli nie bywa zbyt nagłym. Najbardziej prawidłowym bywa odpływ na obszarach, pokrytych gęstą roślinnością a przede wszystkim lasami. Pod osłoną lasów woda nie paruje zbyt szybko i zatrzymuje się na liściach drzew i na powierzchni ziemi. W okolicach, pozbawionych lasów, zanikają źródła, a woda deszczowa spływa szybko po pochyłościach gór i wywołuje w dolinach niszczące wylewy.

W krajach, obwałowanych górami, spływają rzeki do jednego łożyska i odpływają wyłomami. W czasie tajania śniegu lub długo trwających deszczów wody wzbierają gwałtownie i nie mogą przez wyłom szybko odpłynąć. Wówczas powstają powodzie. Dzieje się to często w Tyrolu, na Węgrzech, w Czechach i w Galicyi. Wylewy powstają częściej w dorzeczeniach rzek, których dopływy wpadają prawie pod kątem prostym. Gdy dopływy szybko i wielką ilość wody unoszą, powstrzymują one odpływ wód rzeki głównej, które wstecz się cofają i wylewają. Wskutek niedostatecznego odpływu wody bywają także niektóre okolice zabagnione. Tak powstały bagna nad Sawą, nad Cisą, nad Dniestrem itp.

W najnowszych czasach zajęto się w całej Monarchii bardzo usilnie regulacją rzek, polegającą na wysadzaniu skał w korycie, zabezpieczaniu brzegów, nadawaniu korytom innego kierunku i t. p. Prace te mają na celu zapobieżenie klęskom i lepsze zużytkowanie rzek w celach żeglugi.

Rzeki monarchii Austriacko-Węgierskiej.

Główny dział wód europejskich przebiega przez Monarchię (którędy?) — Mniejsza część Monarchii leży na pół-

nocno-zachodnim, większa na południowo-wschodnim stoku europejskim.

Rzeki płyną na tych stokach na północ, południe i wschód, wszystkie wszakże rzeki znaczniejsze mają ujścia poza granicami Monarchii. Najznaczniejsza rzeka, Dunaj, ma nietylko ujścia lecz także źródła poza temi granicami. Do morza Północnego płyną Ren i Łaba; do Bałtyku Odra i Wisła; do morza Czarnego Dunaj, Dniestr i Styr, drugorzędny dopływ Dniepru; do Adryatyku Adyga, Isonzo, Narenta i wiele rzek nadbrzeżnych.

Dunaj.

Z pomiędzy wszystkich rzek Monarchii ma Dunaj pod każdym względem największe znaczenie. Jego dorzecze obejmuje $\frac{3}{4}$ części całej Monarchii. Płynie on pomiędzy wszystkimi systemami gór Monarchii. Ku niemu spływają wody i staczają się najznaczniejsze doliny tych gór. Tym sposobem wiąże Dunaj łąkami wodnymi i dolinami większą część krajów Monarchii w jedną całość; toteż nazwano słusznie Austriacko-Węgierską monarchię państwem naddunajskim. Dorzecze Dunaju sięga dolinami w głąb sąsiednich gór. Z dolin tych prowadzą drogi przez przełęcze i wąwozy do dolin innych rzek Monarchii i ułatwiają komunikację pomiędzy wszystkimi krajami Monarchii. Sama zaś główna dolina naddunajska łączy Monarchię ze wschodnimi i zachodnimi krajami Europy. Wzdłuż Dunaju przewozi się surowe płody ze wschodu, a wyroby przemysłowe z zachodu. Kraje naddunajskie były od wieków widownią zapasów i walk wielu narodów; wzdłuż Dunaju wpadali od wschodu Hunnowie, Awarowie, Madyarowie i inne ludy; wzdłuż Dunaju wzrastała monarchia Austriacko-Węgierska.

Dunaj jest największą po Wołdze rzeką europejską. Od źródeł swych w Czarnym Lesie do Passau płynie przez cesarstwo Niemieckie, od Passau do Żelaznej Bramy pod Orsową przez monarchię Austriacko-Węgierską i tworzy na niewielkiej przestrzeni od ujścia Sawy do Orsowy naturalną od Serbii granicę. Poza granicami Monarchii płynie Dunaj między Rumunią a Serbią i Bułgarią, potem zwraca się na północ, przepływa Rumunię, a dzieląc się przy ujściu na liczne ramiona, jednym z nich (Kilia) tworzy granicę Rumunii od Rosyi.

W górnym biegu płynie Dunaj pomiędzy wyżyną Południowo-niemiecką z jednej, a Szwabsko-frankońską Jurą i Lasem Bawarskim z drugiej strony, najpierw w kierunku północno-wschodnim po Ratysbonę, a następnie w południowo-wschodnim po Passau, zaś od Passau po Preszburg na obszarze monarchii Austriacko-Węgierskiej przeważnie w kierunku wschodnim. Na obszarze Monarchii płynie Dunaj między górami Czesko-morawskimi z jednej a Alpami z drugiej strony. Dolina Dunaju miejscami rozszerza się, tworząc kotliny Lincką, Tullneńską i Wiedeńską; miejscami zaś zwęża się, gdzie góry zbliżają się do siebie. Z budowy gór tych widać gdzieśgdzie, że były one niegdyś ze sobą połączone, a Dunaj przerwał je, tworząc wyłomy, nad których rozszerzeniem ciągle pracuje. W kotlinie Tullneńskiej i Wiedeńskiej Dunaj dzieli się na kilka ramion, a wskutek tego utworzyły się wyspy.

W górnym biegu przyjmuje Dunaj: a) poza granicami Monarchii: *Iller*, *Lech*, *Isar* z prawego brzegu z Alp. Rzeki te mają w Monarchii tylko swe źródłiska. b) Na granicy Monarchii wpada do Dunaju *Inn*. Jest to największy z górnych dopływów Dunaju, ma i bieg dłuższy i większą obfitość wody, niż sam Dunaj przed połączeniem obydwu rzek. Z doliny Engadin w Szwajcaryi przedziera on się dzikim wyłomem Finstermünz do Tyrolu, płynie pomiędzy Alpami północnymi a środkowymi, a pod Kufsteinem wypływa na wyżynę Bawarską, zatacza w Bawaryi łuk ku granicy austriackiej, wreszcie po przyjęciu dopływu Salzach aż do ujścia swego pod Passau płynie na granicy Monarchii. Wody jego, zasilane potokami z lodowców, są mętne: można je nawet rozróżnić po połączeniu Innu z Dunajem jako szarawe, szerokie smugi wody we wspólnem korycie. c) Na obszarze Monarchii wpadają dopływy *Traun* i *Aniza* z prawego, a *Morawa* z lewego brzegu. *Traun* przepływa jezioro Hallstadzkie i jezioro Traunsee i tworzy piękny wodospad (*Traunfall*). *Aniza* wypływa w Salzburgu, płynie przez górną Styryę i przebija się uroczym wyłomem (*Gesäuse*) przez północne Alpy wapienne. *Morawa* płynie z Sudetów, w środkowym i dolnym biegu tworzy liczne wyspy, a brzegi jej są miejscami zabagnione; uchodzi do Dunaju wśród równiny zwanej Polem Morawskiem (*Marchfeld*). *Morawa* przyjmuje z gór Czesko-morawskich *Dyje*, a z Karpat *Beczwę*.

W środkowym biegu przepływa Dunaj przez wyłom między małemi Karpatami a górami Litawskimi i wypływa pod Preszburgiem na Małą dolinę węgierską; tutaj, dzieląc się na ramiona, oblewa wyspy Wielką i Małą Schütt, następnie przepływa wyłom pod Ostrzyhomiem (*Gran*), a pod Wacowem (*Waitzen*) zwraca się na południe. Płynąc przez Wielką nizinę węgierską, tworzy także wyspy, jak Csepel, wyspę Małgorzaty i inne.

Od ujścia Drawy przybiera kierunek południowo-wschodni, a od Baziaszu wije się wśród długiego wyłomu między Karpatami a górami półwyspu Bałkańskiego. W tymże wyłomie, sięgającym jeszcze nieco poza granice Monarchii, opuszcza Monarchię pod Orsową. Miejscami płynie tu Dunaj wąskim łożyskiem pomiędzy skałami (Mała i Wielka Żelazna Brama i inne), poza bramami zaś rozlewa się szeroko i płytko, tworzy wiry i mielizny, a dno jego najeżone jest skałami. Przy wezbraniu wód nie mogą wody ciasnemi bramami szybko odpłynąć, a wskutek tego powyżej wyłomu powstają często groźne wylewy, wśród skał zaś, wirów i mielizn była żegluga utrudnioną, a przy niskim stanie wód nieraz niemożliwą, szczególnie w Wielkiej Żelaznej Bramie tuż poza granicami Monarchii. Wielkie te niedogodności uchylono w znacznej części przez wysadzanie wielu skał i założenie kanału w Żelaznej Bramie w r. 1895.

W środkowym biegu przyjmuje Dunaj: a) z prawego brzegu: *Litawę*, *Raabę*, *Drawę* i *Sawę*. Litawa płynie miejscami granicą Dolnej Austrii i Węgier. — Raaba wypływa ze wschodniej Styryi, po krótkim biegu staje się splawną i wpada pod miastem Raab do Dunaju. — Drawa wypływa w południowo-wschodnim Tyrolu, płynie przez dolinę Pusterthal w Tyrolu, a w Karyntyi przez Górną i Dolną dolinę Drawy, dalej przez południową Styryę a w końcu tworzy granicę Węgier od Kroacyi i Sławonii. Z dopływów Drawy najznaczniejsze są: Mur i Żila (*Gail*). — Sawa wypływa w północno-zachodniej części Krainy u stóp Trzygłowa, płynie przez Krainę i Kroację; od ujścia Unny tworzy granicę między Kroacją a Bośnią, wreszcie od ujścia Driny granicę Monarchii od Serbii aż do ujścia swego pod Belgradem. Znaczniejsze dopływy Sawy z prawego brzegu są: Lublana, Kulpa, Unna, Werbas, Bosna i Drina. b) Z lewego brzegu wpadają w środkowym biegu do Dunaju:

Waag, Gran, Ipola, Cisa i *Temes*. Najznaczniejszym dopływem jest *Cisa*. Wypływa na południowo-zachodnim stoku Beskidu wschodniego dwoma potokami, *Białą* i *Czarną Cisą*, potem płynie przez Wielką węgierską nizinę, przyjmując z prawego brzegu *Bodrog* z *Hernadem*, a z lewego brzegu *Samos, Körös, Maros* i *Bege*.

W dolnym biegu przyjmuje Dunaj rzeki, które tylko biegiem górnym należą do Monarchii, j. t. *Alutę, Seret* z *Suczawą, Mołdawą* i *Bystrycą*, wreszcie *Prut*, do którego wpada *Czeremosz*.

Jeziora.

Już woda płynąca musi czasami wytwarzać jeziora. Jeżeli bowiem natrafi na jakieś zagłębienie na powierzchni ziemi, musi je wypełnić, zanim dalej odpłynie; jeżeli zaś natrafi na jakąś zaporę, rozlewa się szeroko. Zalawszy całą przestrzeń aż do górnej krawędzi zapory przelewa się przez nią i zaczyna w niej samej ryc dla siebie koryto, przez które dalej odpływa. Zdarza się też, że woda z czasem całą zaporę usunie. To też na powierzchni ziemi było dawniej więcej jezior, niż obecnie.

Jeziora wśród skał pierwotnych, t. j. granitu, gnajsu i t. p., dłużej trwają, niż wśród skał osadowych, szczególnie wśród piaskowca, łatwo ulegającego zniszczeniu. Dotychczas istnieje jeszcze wielka ilość znacznych jezior na obszarze monarchii Austriacko-Węgierskiej, mianowicie w Alpach. Natomiast widać, że w wielu stronach liczne dawne jeziora znikły z powierzchni ziemi, a tylko z ukształtowania obszarów można się dopatrzeć śladów ich dawnego istnienia.

Miejscami powstają jeziora o bagnistych brzegach wśród równin dla niedostatecznego odpływu rzek. Jeziora powstały także wśród wysokich gór, jeżeli usuwające się wielkie zwały (moreny) przeszkodziły odpłynięciu wody. Miejscami wypełnia woda atmosferyczna kraterę wygasłych wulkanów (jeziora kraterowe).

Jeziora dodają okolicy, w której się znajdują, wiele uroku, nadto dostarczają człowiekowi wiele pożytku. Rybołówstwo skupiło nieraz tyle ludności nad jeziorami, że z czasem powstały nad niemi wsie i miasta. Małe jeziora są przeszkodą dla komunikacji, gdyż przeładowywanie towarów z dróg lądowych na

wodne wtenczas tylko się opłaca, jeżeli droga wodna, którą towary przewożone być mają, jest stosunkowo dość długa; w przeciwnym razie musi się zbyt krótką drogę wodną lądem ominąć.

Na wielkich jeziorach urządza się żeglugę w wielu kierunkach, jeziora takie ułatwiają więc komunikację w wysokim stopniu. Na wielu jeziorach kursują parowce, przewożąc towary i podróżnych z jednego brzegu na drugi (n. p. w Ziemi Przedarulańskiej z Bregencyi do kilku miast nad jeziorem Bodenskim, w Tyrolu na j. Garda, na Węgrzech na j. Błotnem itd.).

Najznacniejsze jeziora w Monarchii leżą w Alpach a mianowicie: *a*) w Tyrolu: Acheńskie (*Achensee*) na północy, a *Caldonazzo* (czyt. *Kaldonazzo*) na południu; *b*) w Salzburgu: Walskie (*Wallersee*), Św. Wolfganga (sięgające z Salzburga do Austrii Górnej) i Zelskie (*Zellersee*); *c*) w Austrii Górnej: Księżycowe (*Mondsee*), Atterskie (*Attersee*), Truńskie (*Traunsee*), i Hallstadzkie (*Hallstättersee*); *d*) w Karyntyi: Milstadzkie (*Millstättersee*), Ossyachskie (*Ossiachersee*), Wörtzkie (*Wörthersee*). Daleko większe od tych są jeziora u podnóża Alp: z tych jezioro Bodenskie i Garda należą w części tylko do Monarchii; Błotne (*Balaton*) i Neusiedlerskie leżą w zachodnich Węgrzech. Błotne jest największem jeziorem w Monarchii (1000 *km*²). Jeziora w Krasie, jak Zirknickie i inne, odznaczają się tem, że woda w nich znika przez otwory boczne, w pobliżu dna położone, w pewnych latach, a potem znowu tymi samymi otworami przyływa. W Karpatach niema większych jezior, znajdują się tam liczne małe jeziora górskie, jak Morskie Oko i inne w Tatrach, tudzież na wyżynie Siedmiogrodzkiej. W górach Czesko-morawskich nie ma również znacniejszych jezior, za to na wyżynie czeskiej są liczne stawy. W Galicyi są liczne stawy szczególnie nad dopływami Dniestru.

Źródła mineralne.

W głębi ziemi wzmaga się ciepłota z głębokością. W głębszych kopalniach n. p. panuje niezmienna temperatura, nieraz wyższa nawet, niż na temsamem miejscu na powierzchni ziemi wśród lata. To też woda w głębi ziemi ma tem wyższą ciepłotę,

im głębiej się znajduje. Jeżeli woda taka wydobędzie się z głębi ziemi, nie ochłodziwszy się poprzednio w górnych chłodniejszych warstwach skorupy ziemskiej, wytryska ona jako źródło gorące czyli cieplica. Cieplice zawierają zazwyczaj różne części mineralne, j. t. sól, wapno, żelazo, siarkę i t. p., gdyż woda ciepła przeciska się przez pokłady tych minerałów i rozpuszcza je. Rzadko kiedy wytryska na powierzchnię cieplica obojętna, t. j. taka, która części mineralnych w wydatnej ilości nie posiada; zazwyczaj cieplice są zarazem źródłami mineralnemi. Niektóre źródła mineralne mają niezbyt wysoką temperaturę, jeżeli wydobywają się z nieznacznej głębokości, lub jeżeli, wydobywając się ze znacznej głębokości, płyną długo pomiędzy warstwami chłodniejszymi, płytko położonemi, a temsamem przed wydobyciem się na powierzchnię ziemi się ochładzają.

Źródła mineralne mają po największej części skutki lecznicze, wody ich używa się jużto do picia, już też do kąpieli. Monarchia ma bardzo liczne lecznicze źródła mineralne, niektóre mają nawet wielką sławę w całym świecie. Tam, gdzie są takie źródła, powstają zdrojowiska i miejsca kąpielowe.

Niektóre ważne miejsca kąpielowe stały się temsamem ludnemi miastami. Najsławniejsze zdrojowiska i miejsca kąpielowe w Monarchii są: Karlsbad (cieplica), Marienbad, Franzensbad, Cieplice (*Teplitz*) w Czechach, Gastein (cieplica) w Salzburgu; Baden (cieplica) w Austryi Dolnej; Hall i Ischl w Austryi Górnej; Gleichenberg w Styryi; Piszczany (cieplica) i Trenčzyn w północnych a Mehadia (cieplica) w południowo wschodnich Węgrzech; Krynica, Szczawnica, Iwonicz, Rymanów, Truskawiec i Rabka w Galicyi.

§. 15.

Roślinność (Flora).

Roślinność zawisła jest od ciepła, światła i wilgoci, niemniej też od jakości gleby. Nieliczne tylko rośliny udają się prawie wszędzie (rośliny kosmopolityczne), inne krzewią się tylko na niektórych obszarach ziemi wśród pewnych warunków. Tak powstają na ziemi strefy roślinne, odznaczające się pewnymi gatunkami roślin i odrębnymi ich cechami. Strefy roślinne odgraniczone są od siebie niekiedy górami, wodami,

pustyniami itp., bardzo często wije się jednak granica stref na pewnym obszarze jako linia krzywa, nieforemna, sięgając miejscami wyżej na północ, to znowu zwracając się na południe. Szczególnie tam, gdzie powierzchnia ziemi jest rozmaicie ukształtowana, widzimy rośliny jednej strefy otoczone całkiem lub częściowo roślinami drugiej strefy tak, że jedna strefa wśród drugiej tworzy jakby wyspy lub półwyspy.

Wskutek środkowego położenia monarchii Austriacko-Węgierskiej w Europie nie mieści się w niej żadna strefa roślinna, któraby wyłącznie tylko na jej obszarze się znajdowała.

Szata roślinna pewnej strefy z czasem się zmienia. Jedne rośliny rozmnażają się nieraz nagle, kosztem innych dawniejszych. Czasem rozmnażają się gwałtownie zwierzęta, które pewne rośliny zupełnie lub w znacznej części wyniszczą. Prócz tego rośliny ulegają same niszczącym chorobom roślinnym. Choroby te polegają najczęściej na tem, iż w organizmie tych roślin zagnieździ się niezliczona ilość drobnych żyjątek lub też małych pasożytów roślinnych, które niszczą cząstki organiczne chorej rośliny, lub jej pokarm odbierają, jak mszyce, korniki, kianka itp. Rośliny pewnej strefy mogą być przeniesione do innej strefy; tam mogą one zatrzymać dawne swe cechy, lub też ulegają w nowych warunkach pewnym zmianom. To przeniesienie roślin jednej strefy do drugiej bywa przypadkowe, np. przez wiatry, przez ptaki itp., lub też umyślne, uskutecznione przez człowieka, starającego się o rozpowszechnienie tych roślin, które mu są potrzebne. Nadto usuwa człowiek rośliny szkodliwe lub nieużyteczne tejsamej strefy, a rozpowszechnia i ulepsza przez uprawę rośliny użyteczne, dające mu pokarm, odzież, materiał budowlany, opał, barwniki, lekarstwa i t. p., lub też zdobiące jego mieszkanie lub miejsce pobytu.

W monarchii Austriacko-Węgierskiej rozróżniamy cztery główne strefy roślinne: 1. strefę Śródziemnomorską; 2. strefę Czarnomorską (Pontyjską); 3. Bałtycką i 4. Alpejską.

Roślinność Śródziemnomorska pokrywa nadbrzeżne kraje morza Śródziemnego. Po krótkim śnie zimowym, trwającym 2 do 3 miesięcy, zaczyna się tu już pod koniec stycznia budzić życie roślinne. Ponieważ ciepłota wzrasta, a deszcze wiosenne skrapiają ziemię, rozwija się roślinność szybko.

Z początkiem czerwca szata roślinna jest najbujniejsza, poczem wśród upałów suchego lata rośliny jednoroczne usychają i znikają z powierzchni ziemi, rośliny trwalsze przestają rósć, a tylko owoce ich dojrzewają. Jestto pozorny sen letni roślin tej strefy. Deszcze jesienne obudzają roślinność do nowego życia. W strefie tej rosną piękne lasy zawsze zielonych wawrzynów; pośród nich znajdują się kasztany, których liście na zimę opadają; znaczne przestrzenie pokrywają także lasy zawsze zielonych dębów. Wspaniałe sosny nadmorskie nieogłędnie wyniszczono, pozostały tylko małe lasy sosnowe na niektórych wyspach. Szczególnie na przylądkach i na niezaludnionych wyspach rosną zawsze zielone bardzo gęste krzewy wrzosowe, mirtowe, jałowcowe i inne. Tu i owdzie nad rzekami dalmatyńskimi i nad jeziorem Garda rosną oleandry.

Posucha letnia szkodzi trawom, a temsamem mało tu jest łąk, gdyż nawet rzeki nie są dość obfite w wodę, by mogły służyć do sztucznego nawodnienia. Z powodu skwarów letnich potrzebuje rola wiele cienia, dlatego też sadzą na niej rzędami jesiony, wiązy, klony i morwy; po drzewach tych pnie się winna latorośl, a pod ich cieniem rosną zboża, jarzyny i rośliny pastewne. Tak więc pole jest rolą uprawną, ogrodem warzywnym, owocowym i winnicą, zastępuje zarazem po części łąkę, bo liście z drzew służą bydłu za pokarm. Morwy służą do hodowli jedwabników. W strefie tej sadzą nadto: pinie, cyprysy, figi, granaty, cytryny, pomarańcze, chleb świętojański. Najważniejszą i najbardziej rozpowszechnioną wszakże jest uprawa drzewa oliwnego.

Strefa Czarnomorska rozpościera się od morza Czarnego do Alp, prawie po same wybrzeża Adryatyku i po Karpaty, obejmuje Bukowinę i sięga w Galicyi wschodniej po Kołomyję, Stanisławów, po źródła Bugu i po Brody. Panuje tu mniej więcej o 2 miesiące dłuższa zima, niż w strefie Śródziemnomorskiej. Rośliny budzą się do życia pod koniec marca lub z początkiem kwietnia i odtąd szybko się rozwijają. Największa ilość deszczu spada tu przeważnie w czerwcu, następnie opad znacznie się zmniejsza, a wzmagają się znowu w późnej jesieni, ale wtedy pojawiają się już także i pierwsze przymrozki. W październiku i listopadzie liście drzew żółkną i opadają. W strefie tej mogą udawać się tylko takie rośliny, do których rozwoju

wystarcza 2½ miesiąca ciepła, lub też rośliny, które korzenie swe tak głęboko zapuszczają, że mogą przetrwać nawet kilku-miesięczną zimę. Wysokopiennie lasy potrzebują wszakże do swego rozwoju co najmniej 3 miesiące ciepła i dostatecznej wilgoci; dłuższe przeto posuchy, wstrzymujące w nich krążenie soków, działają na drzewa wprost zabójczo. Zdarza się to głównie na równinach tej strefy, gdyż okolice górskie mają obfitsze opady. Ponieważ na kilka lat mokrych przypada zwykle jeden rok posuchy, giną w tym właśnie roku młode drzewa. Tak powstają stepy w tej strefie. Na stepach rosną przeważnie tylko trawy i zboża, a lasy jedynie na wilgotniejszych miejscach, w dolinach, przez które rzeki i potoki płyną, albo na górach i wyższych pagórkach. — W strefie Czarnomorskiej przeważają lasy dębowe. Wśród tych lasów rosną pojedynczo lub w grupach także lipy, graby i klony, tu i owdzie wciska się także leszczyna. W niektórych okolicach tej strefy znajdują się także lasy sosnowe.

Klimatyczne stosunki tej strefy sprzyjają najbardziej rozwojowi roślin trawiastych, a temsamem także uprawie zboża. Jeżeli zbyt duża posucha plonu nie zniszczy, nie zachodzi obawa, aby nie można ukończyć żniwa, gdyż właśnie na czas żniwa przypada zazwyczaj stała pogoda. Nad rzekami i stawami rozwija się bardzo bujnie sitowie. W niektórych miejscach służy ono za opał, nawet na pokrycie dachów, do naprawy dróg, zastępując w ten sposób drzewo. Na stepowych obszarach tej strefy uprawiają dynie, melony, ogórki, tytoń, paprykę, słoneczniki, a w niektórych okolicach wino.

Reszta obszaru Monarchii należy do strefy Bałtyckiej i do strefy Alpejskiej. Strefa Bałtycka obejmuje na tym obszarze niziny i niższe wzgórza, Alpejska zaś najwyższe góry.

Rośliny strefy Bałtyckiej spoczywają w najcieplejszych okolicach tej strefy cztery, w najzimniejszych nawet ośm miesięcy w śnie zimowym. W niektórych okolicach budzi się życie roślinne pod koniec marca, w innych pod koniec maja. Rośliny rozwijają się szybko, bo na czas największej ciepłoty letniej przypada najwięcej opadów. Od sierpnia zmniejszają się opady, ale nigdy na czas dłuższy zupełnie nie ustają. W połowie października nastają przymrozki. Wśród takich warunków rosną tu wielkie lasy wysokopiennych drzew, mianowicie szpil-

kowych. Szczególnie piękne są lasy sosnowe. Oprócz lasów szpilkowych znajdujemy lasy mieszane, w których obok drzew szpilkowych rosną także drzewa liściaste, najczęściej brzozy. Nie brak tu także drzew strefy Śródziemnomorskiej, jak dębów, buków i innych. Dawniej strefę tę pokrywały przeważnie lasy pierwotne, które z postępowaniem zaludnienia palono lub wycinano dla uzyskania ziemi pod uprawę roli. Dziś istnieją jeszcze resztki lasów pierwotnych w Lesie Czeskim i w Karpatach wschodnich.

Od wiosny do jesieni ziemia pokryta jest kwiatami: jedne rośliny już przekwitają, inne dopiero rozkwitają (kwiaty wiosenne, letnie, jesienne). Ozdobą tej strefy są bujne łąki i piękne trawniki. Więcej wszakże, niż w innych strefach Monarchii, jest tu moczarów i bagien.

W strefie tej znaczna jest uprawa roli, wspiera ją dostateczna wilgoć; w zimniejszych okolicach jednakże przeszkadzają nieraz wczesne śloty jesienne zbiorom. Znaczna jest tu także uprawa jarzyn i drzew owocowych, lnu i konopi. Wzdłuż granicy krainy Śródziemnomorskiej i Czarnomorskiej uprawia się wino, mianowicie w południowym Tyrolu, południowej Styryi, Austrii Dolnej, na Morawach i na Węgrzech.

Tam, gdzie pośród strefy Bałtyckiej wznoszą się wysokie góry, rozwija się ponad lasami sosnowymi odrębna alpejska roślinność; tak tedy tworzy strefa Alpejska wielkie i małe wyspy wśród strefy Bałtyckiej. W strefie Alpejskiej rozróżniamy krainę niższą, wznoszącą się tuż ponad lasami sosnowymi strefy Bałtyckiej, w której rośnie kosodrzewina, i krainę wyższą, w której rosną już tylko trawy, zioła, mchy i porosty.

Ciepło, potrzebne do rozwoju roślin, trwa w strefie Alpejskiej zaledwie 2 $\frac{1}{2}$ miesiąca. Roślinność zaczyna się rozwijać, skoro śnieg taje, w niektórych miejscach w maju, a w miejscach, niekorzystnie położonych, dopiero w lipcu. Z powodu nagłego wzrostu ciepłoty wśród długiego dnia roślinność rozwija się szybko. Największa ilość roślin kończy swój rozwój roślinny w przeciągu 2 miesięcy, a w połowie września zaczyna się sen zimowy roślin, bo ciepłota spada poniżej zera, śnieg zaczyna padać i w cienistych miejscach już nie taje. Większa część roślin alpejskich jest dwuroczną: w jednym roku bowiem puszczają rośliny pączki, które przetrwają zimę, osłonięte liściem

i rozwijają się w następnym roku, skoro tylko śnieg tajać zaczyna.

W krainie kosodrzewu przeważa na upłazach i na wilgotnych stokach północnych karłowata sosna, na południowych karłowaty jałowiec, wzdłuż potoków rosną krzaki karłowatych wierzb. Ponad krainą kosodrzewu wznosi się kraina roślin alpejskich, sięgająca do granic wiecznego śniegu. Długimi włóknami rozsnuły się na wszystkie strony korzenie roślin alpejskich, aby zewsząd chwytać skąpe pożywienie; małe i twarde listki na krótkich szypułkach rozszerzają się tuż przy ziemi i tworzą zielone maty, ponad które wznoszą się piękne różnobarwne kwiaty. Tu króluje wśród kwiatów wspaniała róża alpejska, jużto rosnąca samotnie, już też pokrywająca gromadnie rozległe stoki górskie; tam azalia opasuje zaokrąglony grzbiet brunatno-zielonym kobiercem, ówdzie znowu na samotnych stokach rozsiadły się szaroty alpejskie (Edelweiss), najulubieńszy kwiatek górali i turystów, pamiątka z wycieczek górskich.

Im wyżej, tem uboższa roślinność: mchy i porosty biorą górę nad kwiatami, a pomiędzy skałą wciska się wszędzie łomikami.

Roślinność strefy Alpejskiej jest w ogóle o wiele uboższą w Karpatach i w górach Czesko-morawskich niż w Alpach. Niema tam także róży alpejskiej i kobierców azalii.

Trawy i zioła alpejskie dają doskonałą paszę dla bydła. Toteż na lato wypędzają górale stada bydła na hale. Bydło pasie się tam pod okiem pasterzy w najcieplejszej porze roku, poczem w jesieni spędzają je z gór. Piękne trawy na spadzistych stokach i na szczytach, dokąd bydło dostać się nie może, koszą i suszą w lecie, gromadzą jako najlepsze siano górskie w wielkich stogach i szałasach, a dopiero w zimie zwożą je na dół sankami po spadzistych drogach.

Na całym obszarze Monarchii we wszystkich strefach roślinnych mało jest nieużytków, najwięcej stosunkowo w strefie Alpejskiej.

Ludność Monarchii posiada tedy wogóle podostatkiem roślin użytecznych. Roślinność Monarchii wystarcza nietylko na potrzeby ludności, lecz może być nadto wywożoną poza granice państwa. Wywozi się wiele drzewa, zboża i wina, nadto

wiele wyrobów przemysłowych, uzyskanych z przerobienia roślin, j. t. towary lniane, cukier, piwo, papier i inne.

§. 16.

Zwierzęta (Fauna).

Zwierzęta są wprawdzie zawisłe od stosunków klimatycznych i roślinności; przeważna ilość może się jednakże przemieszczać z miejsca na miejsce i wytrzymuje większe różnice klimatyczne, niż rośliny. Zwierzęta zmieniają czasami gromadnie miejsce pobytu; na pewnym obszarze ziemi jawią się zupełnie nowi przybysze, a dawne zwierzęta ulegają mocniejszym najeźdźcom, lub przenoszą się do innych krajów. Nieraz choroby niszczą pewne zwierzęta gromadnie. Najbardziej zaś wpływa człowiek na zmianę świata zwierzęcego, gdyż dla swoich celów jedne zwierzęta tępi, drugie hoduje i rozmnaża. Już sama uprawa pewnych obszarów ziemi i rozwój przemysłowy pewnych krajów wpływają na zmianę świata zwierzęcego: tak n. p. z trzebieniem lasów znika wiele dzikich zwierząt i ptaków; zakładanie fabryk nad wodami tępi ryby i t. p.

Pewne większe obszary ziemi mają także swe odrębne zwierzęta i z tego powodu dzieli się ziemię na strefy świata zwierzęcego.

Większa część monarchii Austryacko-Węgierskiej należy do Środkowo-europejskiej strefy zwierząt, a tylko południowa część do strefy Śródziemnomorskiej. Już samo położenie w dwóch strefach wpływa na to, że świat zwierzęcy Monarchii jest bardzo różnorodny. Nadto położoną jest Monarchia w samym środku strefy Środkowo-europejskiej; w niej więc mieszczą się zwierzęta, właściwe różnym okolicom tej strefy, do czego zresztą i wielce urozmaicona budowa powierzchni Monarchii niemało się przyczynia. Z tych powodów świat zwierzęcy Monarchii należy do rzędu najbardziej urozmaiconych i najbogatszych w Europie.

Niektóre zwierzęta żyją na lądzie, inne w wodzie. Nie wielką jest liczba zwierząt, które żyją tak na lądzie jak i w wodzie, jak żaby, wydra i inne. Niektóre zwierzęta lądowe trzymają się wyłącznie gór, inne nizin, niektóre zaś w różnych porach roku, a nawet w porach dnia zmieniają miejsce pobytu:

zerują n. p. na nizinach, sypiają zaś, lub wylęgają się w górach lub odwrotnie.

Zwierzęta wodne żyją w stawach i jeziorach, w rzekach lub w morzu. Niektóre znajdują się wyłącznie w rzekach lub stawach, inne i w rzekach i w stawach. Jedne zamieszkują wyłącznie morze, inne przenoszą się w pewnych porach roku, lub w pewnym wieku z morza do rzek i odwrotnie, jak łosoś, węgorz, jesiotr i inne.

Z pomiędzy ssaków największe znaczenie mają: koń, bydło rogate, świnia, owca, koza, osiel i muł. Zwierzęta te hodowane bywają we wszystkich krajach Monarchii i przynoszą ludności wiele korzyści. Do rzędu zwierząt domowych należą także kot domowy i pies, które w całej Monarchii są bardzo rozpowszechnione. Ssaków drapieżnych wytępiono natomiast już bardzo wiele, szczególnie w zachodnich krajach Monarchii. Niedźwiedzia spotyka się już prawie tylko w Karpatach, rzadko kiedy w południowych krajach alpejskich lub w Dalmacyi; wilki znajdują się jeszcze w Galicyi, na Bukowinie i w Siedmiogrodzie, nadto w Kroacyi, Dalmacyi, na Węgrzech; na północnym zachodzie wytępiono je zupełnie, w południowo-wschodnich krajach alpejskich jeszcze czasami się pojawiają; szakal znajduje się tylko na wyspach dalmatyńskich, lis żyje we wszystkich krajach Monarchii, najliczniej na wschodzie. Rysia i kota dzikiego napotyka się tu i owdzie tylko w Galicyi i w Siedmiogrodzie. Wiele dzikich świń znajduje się we wschodnich krajach Monarchii. Wydra żyje we wszystkich rybnych rzekach, szczególnie na Węgrzech. Stosunkowo największa jeszcze ilość drapieżnych ssaków znajduje się w krajach okupowanych.

Z pomiędzy innych ssaków, dziko żyjących, najbardziej rozpowszechniony jest zając we wszystkich krajach Monarchii; biały zając alpejski znajduje się tylko w Alpach. Jeleń i sarna żyją w lasach alpejskich, sudeckich i karpackich, sarna także w lasach nizinnych, na wschodzie Monarchii w dość znacznej liczbie. Koziorożec jest zupełnie wytępiony, dawniej żył w wysokich górach Monarchii. Kozice znajdują się tu i owdzie w Alpach i w Tatrach; są one szczególnie chronione ustawami łowieckimi przed wytępieniem, w skutek czego liczba ich znowu się wzmacnia. Niewiele świstaków znajduje się

także w Alpach i w Tatrach. Niektóre ssaki, żyjące dziko tylko na wschodzie Monarchii, hodowane bywają na zachodzie w wielkich zwierzyńcach; tam urząda się na nie także polowania.

Ptaków lądowych dzikich jest w Monarchii daleko więcej, niż wodnych. Z pomiędzy ptaków drapieżnych żyją w Monarchii sępy, orły i sokoły, nadto sowy.

Ptaki śpiewające, t. j. słowiki, skowronki, zięby, drozdy, sikory i t. p., wylawiano nieogłędnie w niektórych okolicach, wskutek czego szkodliwe owady, które im służą za pożywienie, bardzo się rozmnożyły. Wydano więc ustawy, chroniące ptaki te od wytępienia, a nadto ludzie prywatni i „towarzystwa ochrony zwierząt“ wzięły je w obronę. Z pomiędzy kuraków indyki i kury bywają głównie hodowane, dziko zaś żyją: głuszec, jarząbek, kuropatwa i przepiórka. Z pomiędzy wszystkich ptaków lądowych najbardziej rozpowszechniony jest w całej Monarchii wróbel.

Z pomiędzy ptaków brodzących znajdują się w Monarchii: drop, żóraw, czapla, bocian, bekas i inne w okolicach bagnistych, szczególnie na Węgrzech. Najbardziej rozpowszechnione pływaki są: mewy (nad jeziorami), dzikie gęsi i dzikie kaczki. Z pomiędzy pływaków gęsi i kaczki bywają w wielkiej ilości hodowane. Z pomiędzy licznych gadów i płazów żyją węże i żmije, szczególnie w górskich okolicach, jaszczurki również w górach, żółwie nad jeziorem Błotnem. Na uwagę zasługuje odmieniec jaskiniowy, żyjący w jaskiniach Krasu.

Ryby wód lądowych są liczne i żyją w rzekach i stawach. W wielu okolicach, szczególnie w zachodnich krajach Monarchii, ryby bywają sztucznie hodowane. Najbardziej rozpowszechnione ryby rzeczne są: szczupak, brzana, jelec, w rzekach górskich zaś pstrąg i lipień, w rzekach namulistych sum, węgorz, karp i karaś. W rzekach czarnomorskich żyje czechuga, w niektórych rzekach łosoś i jesiotr, które w pewnych czasach odbywają wędrówkę do morza i napowrót. Najbardziej rozpowszechnione ryby stawowe są: karp, lin, szczupak i okoń. Wszakże wszystkie te stawowe ryby znajdują się w mniejszej ilości także w rzekach.

W niektórych okolicach ilość ryb rzecznych znacznie się zmniejszyła wskutek nieogłędnego łowienia; obecnie jednak wskutek zarybiania i ustaw ochronnych znowu zwolna się pod-

nosi. Żegluga na niektórych rzekach, zakładanie fabryk wielkich, tartaków, spław drzewa, itp niszczą lub wypłaszają wiele ryb. Najbardziej rybną rzeką w Monarchii jest Cisa.

O w a d y przewyższają tak ilością gatunków, jakoteż jednostek znacznie wszystkie inne zwierzęta Monarchii, razem wzięte. Owady należą przeważnie do rzędu najszkodliwszych zwierząt, niszczących płody roślinne. Dwa gatunki owadów są bardzo użyteczne i bywają hodowane, tj. jedwabnik i pszczoła; pszczoły żyją także dziko w lasach i dają miód leśny.

F a u n a Ś r ó d z i e m n o m o r s k a uboższa jest w ssaki, odznacza się jednak wielką ilością odrębnych ptaków i płazów, nadto wielkiem bogactwem zwierząt morskich. F a u n a m o r s k a jest o wiele obfitsza, niż fauna wód lądowych. Na wybrzeżu Dalmacyi łowią około 140 gatunków jadalnych ryb, a rybołówstwo daje wielu mieszkańcom tego kraju utrzymanie. W wodach adryatyckich pojawiają się także różne gatunki rekinów, między nimi groźny ludojad. Z pomiędzy raków morskich niektóre, jak homary, mają bardzo smaczne mięso; inne mniej smaczne, ale bardzo liczne, służą ubogiej ludności za pokarm. Z pomiędzy jadalnych muszli najwyżej cenione są ostrygi; najlepsze wydobywają w okolicy Tryestu, gdzie je także sztucznie hodują. Na wybrzeżach Dalmacyi poławiają także gąbki.

Rozliczne zwierzęta, żyjące na obszarze Austryacko-węgierskiej monarchii, dają pokarm ludziom, służą do zaprzęgu, a ich skóra, włosy i sierć przerabiane bywają na odzież i inne wyroby przemysłowe. Tłuszcze służą do oświetlania lub do celów przemysłowych; kości, kopyta, racice przerabiane bywają w rozmaity sposób w fabrykach i rękodzielniach; odpady zwierzęce dają bardzo użyteczny nawóz dla celów rolniczych.

Poza granice Monarchii wywozi się prawie tylko takie zwierzęta, które hoduje się w większej ilości, j. t. bydło rogate, konie, świnie, drób. Zwierzęta te wszakże z niektórych tylko krajów Monarchii bywają wywożone, do innych zaś sprowadza się je z tych krajów Monarchii, które w nie obfitują, lub też z zagranicy. Daleko znaczniejszy jest wywóz takich wyrobów przemysłowych, do których wykonania używa się surowych płodów świata zwierzęcego, mianowicie wyrobów wełnianych, a w mniejszej ilości wyrobów skórzaných, wyrobów z kości itp.

§. 17.

Zaludnienie.

O zaludnieniu w ogólności.

Chociaż klimat wywiera i na człowieka wpływ niezaprzeczone, przecież pomimo tego zamieszkuje człowiek całą ziemię z wyjątkiem samych tylko okolic podbiegunowych i najwyższych gór. Pochodzi to stąd, że człowiek potrafi sobie znaleźć lub zbudować odpowiednie mieszkanie i stosownie się odziać, wyszukać i przyrządzić pożywienie. Zapomocą ognia np. potrafi on zwalczać niekorzystne wpływy najzimniejszych okolic, podczas gdy najzmysłniejsze nawet zwierzęta pozbawione są tego środka.

Kopaliny, rośliny i zwierzęta służą człowiekowi za podstawę dla jego gospodarstwa, dają mu materiał do zbudowania i urządzenia pomieszczeń, odzież, pokarm, dostarczają środków do łatwiejszego przenoszenia się z miejsca na miejsce, do wyrobienia najrozmaitszych narzędzi, do ozdabiania miejsca pobytu i wogóle do uprzyjemnienia życia.

Gęstość zaludnienia.

Im lepsze są warunki bytu na pewnym obszarze ziemi, tem więcej garnie się tam ludzi. Pierwotnie zamieszkują ludzie przeważnie obszary cieplejsze i urodzajniejsze: równiny, niziny, doliny, obszary położone nad wodami. Przy znaczniejszym wzroście ludności powstaje walka o lepsze siedziby; niektórzy ludzie muszą się usunąć w okolice zimniejsze, mniej urodzajne, lub udają się dolinami w głąb gór. Tak muszą oni w miejscach lub w okolicach, mniej przydatnych do zamieszkania i utrzymania się, przemyśliwać nad urządzeniem stosownych mieszkań i szukać nowych środków utrzymania. Z postępem cywilizacji, z rozwojem rolnictwa, przemysłu i handlu najbardziej zaludniają się okolice, przydatne do uprawy roli lub też obfitujące w kopaliny, dające środki do rozwoju przemysłu i handlu, chociaż częstokroć pod względem stosunków klimatycznych i roślinności od przyrody niezbyt korzystnie wyposażone. W krajach o wyższej kulturze ludność wzrasta, jeżeli warunki bytu się polepszają: jeżeli wzmaga się uprawa roli i przemysł, a wyroby przemysłowe znajdują coraz lepszy odbytek. Ludność zmniejsza się, gdy warunki bytu się pogorszą: gdy rola przez szereg lat wydaje

plon lichy, gdy wyczerpią się kopaliny, służące za podstawę przemysłu, gdy wyroby przemysłowe tracą pokup. Głód i nędza zmuszają ludność do wychodztwa, a czasem wywołują choroby, które dziesiątkują ludność.

Liczba mieszkańców pewnego kraju lub państwa, czyli zaludnienie bez względu na (*Absolute Bevölkerung*), zależne jest od wielkości obszaru i od gęstości zaludnienia. Gęstość zaludnienia, zwaną także zaludnieniem względnym (*Relative Bevölkerung*), mierzy się w ten sposób, iż oblicza się, ile ludzi wypada na jednostkę miary przestrzeni, mianowicie na 1 km^2 .

Liczba ludności monarchii Austryacko-Węgierskiej wynosi według obliczenia, uskutecznionego z końcem r. 1890, blisko 41,500.000. Z tego przypada: a) na kraje austriackie blisko 24,000.000; b) na kraje korony węgierskiej blisko 17,500.000. Liczba ludności krajów okupowanych wynosi blisko 1,600.000. Pod względem liczby ludności zajmuje Austria trzecie miejsce w Europie; pierwsze zajmuje Rosya, drugie cesarstwo Niemieckie.

W monarchii Austryacko-Węgierskiej (bez krajów okupowanych) mieszka przeciętnie 66 ludzi na 1 km^2 . Monarchia zajmuje tedy pod względem gęstości zaludnienia siódme z rzędu miejsce w Europie po Belgii, Holandyi, Wielkiej Brytanii, Włoszech, Niemczech i Francyi. Pochodzi to stąd, że Belgia, Wielka Brytania i Francya mają daleko wyżej rozwinięty przemysł i handel, niż monarchia Austryacko-Węgierska. Francya nadto cieszy się bardzo przyjaznym klimatem; Holandya odznacza się znakomitą uprawą roli i wielkim handlem zamorskim; Włochy stoją wprawdzie niżej pod względem oświaty, przemysłu i handlu, cieszą się jednak cieplejszym klimatem i obfitością płodów przyrody; Niemcy wreszcie mają mniej obszarów górskich, niż monarchia Austryacko-Węgierska, a przemysł niemal na całym swym obszarze dość znacznie rozwinięty, podczas gdy we wschodnich krajach monarchii Austryacko-Węgierskiej przemysł stoi dosyć nisko.

Z powodu wielkiej różnicy w układzie pionowym Monarchii i wielkiej nierównowagi w oświacie ludności niewszędzie na obszarze Monarchii ludzie znajdują, lub umieją znaleźć równie obfite środki utrzymania. Toteż gęstość zaludnienia w po-

szczególnych krajach Monarchii jest rozmaita. Przedewszystkiem są kraje austriackie gęściej zaludnione (80 na 1 km^2), niż węgierskie (54 na 1 km^2). Wpływa na to przeważnie wyższy rozwój przemysłu w zachodnich krajach Monarchii. Najgęściej zaludnionym krajem koronnym jest Austria Dolna (134 mieszkańców na 1 km^2); przewyższa ona pod tym względem bardzo znacznie wszystkie inne kraje koronne. Tę niezwykłą gęstość zaludnienia spowodował nie tylko wysoki stan cywilizacji, przemysłu i handlu, lecz bardziej jeszcze wielka liczba mieszkańców Wiednia, która przy obliczeniu ludności całego kraju wchodzi w rachubę. Tylko trzy kraje koronne są jeszcze tak dobrze zaludnione, iż mają przeszło 100 mieszkańców na 1 km^2 , a mianowicie: Śląsk (117), Czechy (112), Morawy (102). Mniej gęstem jest zaludnienie Pobrzeża (87) i Galicyi (84), która pomiędzy krajami koronnymi austriackimi szóstą zajmuje miejsce. Najrzadziej zaludnione są kraje górskie, a między nimi Dalmacja, Karyntya, Tyrol i Salzburg (24). W krajach okupowanych wypada 31 mieszkańców na 1 km^2 .

Podział ludności podług szczepów i narodowości.

Rozmieszczenie głównych szczepów ludności na obszarze monarchii Austriacko-Węgierskiej jest wynikiem dziejowego rozwoju tej Monarchii. Rzymian wypierali Germanowie, po nich przybyli Słowianie, a nareszcie Madjarowie. Toteż przeważna większość ludności Monarchii należy do szczepu romańskiego, germańskiego, słowiańskiego i madyarskiego. Ludność, należąca do innych szczepów, jest stosunkowo nieznaczna, z wyjątkiem ludności żydowskiej.

Ludność romańska, germańska i słowiańska należy do rasy białej, a w obrębie tej rasy do grupy indoeuropejskiej. Żydzi należą także do rasy białej, ale do szczepu semickiego; Madjarowie zaś do rasy mongolskiej, a w obrębie tej rasy do szczepu uralско-altajskiego.

A) Najliczniejszą w monarchii Austriacko-Węgierskiej jest ludność słowiańska. Słowian jest w Monarchii przeszło 19 milionów czyli blisko 46% ogółu ludności. Z tego przypada na kraje austriackie 14 mil. a na kraje korony węgierskiej 5 mil. Słowian Monarchii dzieli się na północnych i południowych.

a) Do Słowian północnych (14½ mil.) należą: 1. Narody szczepu czeskiego prawie 7½ mil., j. t. Czesi, Morawianie i Słowacy. Wszystkie te narody mówią językami, mało co różniącymi się od siebie. Czesi zamieszkują środkowe obszary królestwa Czeskiego, Morawianie znaczną, przeważnie środkową część Moraw i część Śląska, Słowacy północno-zachodnie Węgry. 2. Polacy (3,700.000) zamieszkują większą część wschodniego Śląska i Galicyę zachodnią; wielu Polaków mieszka także w Galicyi wschodniej i na Bukowinie. 3. Rusini (3½ mil.) zamieszkują resztę Galicyi, mieszkają nadto na Bukowinie i w północno-wschodniej części Węgier.

b) Z pomiędzy Słowian południowych (4½ mil.) mieszkają: 1. Słoweńcy (niespełna 1,300.000) w południowo-wschodniej Karyntyi, południowej Styryi, prawie całej Krainie i w przeważnej części północnej połaci Pobrzeża, nadto na niewielkim obszarze w południowo-zachodnich Węgrzech. 2. Krowaci (1½ mil.) zamieszkują Krowację i część Istrii. Ich osady znajdują się w zachodniej części Węgier, w Austryi Dolnej i na Morawach. 3. Serbowie (przeszło 1½ mil.) mieszkają w południowo-zachodniej Istrii, w Dalmacyi, Sławonii i południowych Węgrzech. 4. Nieliczni Bułgarowie mieszkają w Banacie i rozprószeni są po kilku miejscowościach Siedmiogrodu. Ludność krajów okupowanych jest przeważnie serbska.

B) Niemcy (blisko 11 mil. t. j. 26% ogółu ludności) zajmują przeważną część krajów alpejskich, t. j. Austryę Dolną i Górną, Salzburg, ziemię Przedarulańską, północny Tyrol, część południowego Tyrolu, zachodnią i północno-wschodnią Karyntyę, północną i środkową Styryę, niektóre obszary północno-zachodnich Węgier, góry opasujące Czechy i południowo-wschodni zakątek tego kraju, północne i południowe pogranicze Moraw, większą część zachodniego i część wschodniego Śląska. Nadto mieszka wielu Niemców w innych krajach Monarchii. Tworzą oni tam jużto większe lub mniejsze grupy osad, jużteż oddzielne osady, nadto mieszkają szczególnie w miastach pomiędzy ludnością innej narodowości. Tak zajmują pasy osad niemieckich południową część Siedmiogrodu, znaczniejsze grupy osad znajdują się nadto w Banacie, na Spizu i w zachodniej części Małej niziny na Węgrzech; w Krainie zajmują tak zwane Koczewie (*Gotscheeländ-*

chen). Wiele małych rozrzuconych osad niemieckich znajduje się w Galicyi.

Niemcy, zamieszkujący Monarchię, należą w przeważnej części do szczepu górno-niemieckiego, w mniejszej do dolno-niemieckiego. Ludność górno-niemieckiego szczepu mówi różnemi narzeczami; najbardziej rozpowszechnionem jest narzecze bawarsko-austriackie, którem mówią wszyscy Niemcy krajów alpejskich. Ludność szczepu dolno-niemieckiego w Siedmiogrodzie i na Spiżu mówi narzeczem dolno-saskiem.

C) Romanowie ($3\frac{1}{2}$ mil. czyli przeszło 8% ogółu ludności) dzielą się na Romanów zachodnich (blisko 700.000) i Romanów wschodnich (przeszło 2,800.000).

a) Z pomiędzy Romanów zachodnich najliczniejsi są: 1. Włosi, którzy zamieszkują południowy Tyrol i rozrzuconymi osadami w Pobrzeżu, Krocacy i Dalmacyi; 2. Lądynowie zamieszkują niektóre doliny południowo-wschodniego Tyrolu, a 3. Furlanie małą część Gorycyi i Gradyski.

b) Romanowie wschodni, t. j. Rumuni czyli Włosi, zamieszkują połowę Bukowiny, większą część Siedmiogrodu i niektóre obszary Węgier.

D) Madyarowie ($7\frac{1}{2}$ mil. czyli 17% ogółu ludności) mieszkają przeważnie na nizinach węgierskich, nadto zajmują część Siedmiogrodu (także tak zw. kraj Szeklerów); osady ich znajdują się nadto w Krocacy i na Bukowinie.

E) Oprócz narodów, należących do powyższych czterech szczepów, mieszkają na obszarze Monarchii: 1. Ormianie w Galicyi, na Bukowinie, na Węgrzech i w Siedmiogrodzie w bardzo małej liczbie (około 10.000). Daleko mniej jeszcze jest 2. Greków i 3. Albańczyków. 4. Cyganie (około 100.000) wiodą przeważnie życie wędrowne, miejscami osiedleni są stale we wschodnich krajach Monarchii. 5. Żydzi (blisko 2 mil. tj. przeszło 4 $\frac{1}{2}$ % ogółu ludności) rozrzucony są po całej Monarchii; w największej liczbie znajdują się we wschodnich krajach.

Wyznania religijne.

Przeważna większość ludności Monarchii jest katolicka (przeszło 32 mil. czyli 77% ogółu ludności). Najwięcej jest katolików obrządku łacińskiego, około 4 milionów obrządku greckiego, a zaledwie kilka tysięcy obrządku ormiańskiego.

Kościół wschodni ma przeszło 3 mil. wyznawców, protestantów jest blisko 4 mil. Tak wyznawcy kościoła wschodniego, jak protestanci zamieszkują przeważnie kraje korony węgierskiej. Wyznawców religii mojżeszowej jest blisko 2 mil.

W krajach okupowanych jest najwięcej wyznawców kościoła wschodniego (niespełna 600.000), mniej Mahometan (blisko 500.000), jeszcze mniej katolików (niespełna 300.000).

Zatrudnienie i mieszkania.

W monarchii Austryacko-Węgierskiej $\frac{3}{4}$ części ludności trudni się rolnictwem.

Natura kraju i zajęcia mieszkańców wpływają na ich większe lub mniejsze skupienie na pewnych punktach, na rozwój miast i wsi i na rozmaite urządzenie mieszkań.

Po wsiach budowle są wogóle więcej rozrzucone i mniej okazałe, niż w miastach; skupione są one nadto więcej w równinach, bardziej rozrzucone w górach. W górach budują przeważnie domy drewniane, w Krasie jednak kamienne, gdyż inny materiał uległby niszczącej Borze. W równinach budują domy z kamieni, cegieł, a w uboższych okolicach lepianki z gliny.

ROZDZIAŁ III.

Obszar alpejski.

§. 18.

A l p y.

Alpy ciągną się od morza Śródziemnego łukiem na Pn., a następnie na W. (granice?) i dzielą się na: 1. Alpy zachodnie do jeziora Bodeńskiego, doliny Renu i jeziora Lago Maggiore i 2. Alpy wschodnie. Alpy na obszarze monarchii Austryacko-Węgierskiej należą w całości do Alp wschodnich. W kierunku wschodnim rozszerzają się one i obniżają stopniowo.

Alpy zachodnie składają się z dwóch głównych szlaków: zewnętrzny tworzą skały osadowe, wewnętrzny skały pierwotne (krystaliczne). Alpy wschodnie zaś składają się z trzech szlaków: wewnętrzny tworzą skały pierwotne, a oba zewnętrzne, t.j. północny i południowy, przeważnie skały osadowe.

Alpy wewnętrzne monarchii Austriacko-węgierskiej oddzielone są od północnych: doliną rzeki Ill, doliną Klosterthal, przełęczą pod Arlbergiem, doliną Stancką, doliną średniego biegu Innu, doliną Zillerską, górną doliną Salzachy, górną doliną Anizy, dolinami potoków Palten, Liesing, doliną Mury, doliną rzeki Murycy (*Mürz*) i przełęczą Semmeringu. Granicę Alp wewnętrznych od południowych tworzą: przełęcz Styłfska (*Stelvio*), dolina górnej Adygi, doliny rzek Eisack, Rienz i Drawy.

A) Alpy wewnętrzne.

Alpy wewnętrzne składają się ze skał pierwotnych, tj. gnajsu, granitu i łupków krystalicznych. Szczyty ich i grzbiety pod wpływem ostrego klimatu, jaki panuje w górnych warstwach atmosfery, ulegają silnemu wietrzeniu, a zwiertzałe cząstki wiatry unoszą, lub wody splukują. Skały pierwotne opierają się jednak łatwiej zniszczeniu, niż skały osadowe.

Znaczniejsze części Alp wewnętrznych są:

1. Alpy Retyckie (*Rhätische A.*). Wstępują one do Monarchii z Szwajcaryi z kantonu Graubünden. Dolina Innu przedziela je na dwa pasma: a) północne, t. j. Alpy Graubündnerskie (*Graubündner A.*), po Landeck; ich północno-zachodnie rozgałęzienie zwie się Rhaetikon; b) południowe pasmo Bernina, do przełęczy Styłfskiej.

2. Alpy Ötztalskie (*Ötztaler A.*) pomiędzy dolinami Innu i Adygi, doliną Wipp (nad rzeką Sill), doliną rzeki Eisack i przełęczą Brennerską. Mają one bardzo wysokie szczyty, z pośród których najwyższym jest Wildspitze (3.700 m); ich grzbiety sięgają także bardzo wysoko, tak, że nawet przełęcze wznoszą się ponad linię wiecznego śniegu. Góry te pokryte są licznymi roległymi lodowcami. W nich znajdują się właśnie dwie najwyżej położone wsi w Monarchii (Fend i Gurgl na wysokości 1.900 m).

3. Alpy Zillertalskie ciągną się na wschód od poprzednich do doliny Zillerskiej i dolin potoków Gerlos i Ahren. Są prawie tak wysokie, jak poprzednie, i mają również rozległe lodowce. Dalej na wschód ciągną się:

4. Wysokie Turnie (*Hohe Tauern*) do rzeczki Lieser, dopływu Drawy, i do rzeczki „*kleine Arl*“, dopływu Salzachy. Pokrywają je najrozleglejsze lodowce w Monarchii. Mają one liczne doliny poprzeczne, ilością zaś wysokich i niedostępnych szczytów przewyższają poprzednie Alpy. Takimi są: Wenediger i Grossglockner (3.800 m) z lodowcem Pasterzen-Gletscher. Od źródeł Mury rozszczepiają się Alpy środkowe na: Niskie Turnie na północ i Alpy Karyncko-Styryjskie na południe od Mury.

5. Niskie Turnie (*Niedere Tauern*) pomiędzy Murą i Anizą do rzeczki Palten, dopływu Anizy i rzeczki Liesing, dopływu Mury. Są one niższe od poprzednich, nie mają lodowców, mają liczne przełęcze. W kierunku wschodnim obniżają się znacznie.

6. Alpy Karyncko-Styryjskie (*Kärntisch-steierische A.*) przetrzynięte są licznymi dolinami podłużnymi, w których znajdują się jeziora. Tem właśnie różnią się od innych Alp pierwotnych, którym brak jezior. Dolinami podłużnymi i poprzecznymi rozdzielone są na pasma, ciągnące się w różnych kierunkach; obniżają się również w kierunku wschodnim i kończą się na południowym wschodzie niskimi Gorcami Słoweńskimi (*Windische Bühel*). Góry Litańskie (*Leitha-Gebirge*) ciągną się na północny wschód między Litawą a jeziorem Neusiedler-skiem. Pomiedzy Murą a średnim biegiem Raaby rozciągają się pagórki Styryjskie (*Steierisches Hügelland*); te zaś łączą się z pogórzem zachodnich Węgier, sięgającym na północny wschód po Ostrzyhom, a na południowy wschód po Peczech (*Fünfkirchen*). W pośrodku tych wyżyn rozlewa się jezioro Błotne i zasilane z nich bywa wodami małych rzeczek, które ku niemu spływają. Najwyżej wznosi się na pogórzach zachodnich Węgier Las Bakoński na północ od jeziora Błotnego.

B) Alpy północne wapienne.

Alpy północne wapienne zbudowane są przeważnie z wapienia, temsamem ulegają łatwiej wpływowi atmosferycznemu i mają ostro zakończone i poszarpane grzbiety i szczyty. W nich rozróżniamy:

1. Alpy Przedarulańskie i Algauskie (*Vorarlberger u. Algauer A.*) od jeziora Bodeńskiego i Renu do rzeki Lech.

2. Alpy północno-tyrolskie (*Nordtirolische Alpen*) do Innu. W Alpach pomiędzy doliną Innu a Lechu wznosi się Parseier powyżej 3.000 m. Jest to najwyższy szczyt w północnych Alpach wapiennych.

3. Alpy Kitzbühelskie i Alpy Salzburskie (*Kitzbühler und Salzburger A.*) po rzekę Salzach. Tutaj znajdują się rozległe płaskowyże, z których najznacniejszym jest t. z. Morze kamienne (*Steinernes Meer*). Im dalej na wschód, tem liczniej pojawiają się w północnych Alpach wapiennych takie puste kamieniste płaskowyże.

4. Alpy Austriackie (*Oesterreichische A.*) rozpadają się na liczne grupy, jak Dachstein (nad 3.000 m.) Śnieżka (*Schneeberg*) i inne, i kończą się na północnym wschodzie niższymi przedgórzami Lasu Wiedeńskiego z Kahlenbergiem i górą Leopolda nad Dunajem.

C) Alpy południowe.

Alpy południowe ciągną się na obszarze Monarchii od jej granic zachodnich na wschód do Wielkiej niziny węgierskiej, a na południowym wschodzie łączą się przez Kras z górami półwyspu Bałkańskiego. Rozpadają się na następujące części :

1. Alpy Ortlerskie i grupa Adamello (*Ortler A., Adamello-Gruppe*) od przełęczy Stilfskiej i górnej Addy do górnej Sarki. Są one ze skał pierwotnych zbudowane, oddzielone od siebie przełęczą Tonale i górnym biegiem rzeki Noce (czyt. Nocze). Szczyt Ortler 3.900 m) jest najwyższym w całej Monarchii.

Na lewym brzegu Adygi ciągną się 2.) Alpy Lessyńskie na południu, a 3.) Południowo-tyrolskie Alpy Dolomitowe (*Südtirolische Dolomit-Alpen*) na północ do doliny Val Sugana, położonej nad górną Brentą. Alpy Lessyńskie tylko w części należą do Austrii. Południowo-tyrolskie Alpy Dolomitowe ciągną się od Adygi do rzeki Piave i przełęczy Kreutzberg. Tylko we wschodniej części tych gór występują dolomity i tworzą dziką wspaniałą krainę alpejską o stromych nagich ścianach, przerywaną licznymi dolinami. Najwyżej wznosi się w nich Vedretta Marmolata blisko 3.500 m.

4. Alpy Korutańskie (*Karnische A.*) ciągną się od rzeki Piave po obu brzegach rzeki Żili dwoma równoległymi pasmami. Północne sięga do ujścia Żili do Drawy i kończy się górą Dobracz, południowe sięga do przełęczy Ponteba i do Tarvis. Grzbietem południowego pasma ciągnie się granica między monarchią Austryacko-Węgierską a Włochami.

5. Na wschód od A. Korutańskich ciągną się Karawanki na prawym brzegu Drawy z szczytami, wznoszącymi się jeszcze do 2000 m; ważną jest przełęcz Loibl, przez którą prowadzi droga z doliny Drawy do doliny Sawy.

6. Na południowym wschodzie od Karawanek ciągną się góry Kroacko-slawońskie między Drawą a Sawą, które kończą się wzgórzami Syrmijskimi między Dunajem a dolnym biegiem Sawy.

7. Do południowego pasma Alp Korutańskich przypierają Alpy Julijskie i ciągną się od przełęczy Ponteba do rzeki Wippach, dopływu rz. Isonzo. Przez nie prowadzi droga przez przełęcz Predilską z doliny Żili do doliny Isonza; najwyższej wznosi się Trigłów (*Triglav*), blisko do 2.900 m.

Podział Alp w kierunku pionowym.

W kierunku pionowym dzielimy Alpy na: a) Przedgórze alpejskie (*Voralpen*), sięgające do 1.600 m, b) Alpy średnie od 1600—2600 m i c) Alpy wysokie powyżej 2.600 m. (Klimat w §. 13.; płody w §§. 15. i 16.)

§. 19.

Doliny i rzeki alpejskie.

Największe znaczenie dla ludzi, zamieszkujących Alpy, mają doliny alpejskie. W nich bowiem gromadzi się ludność, przez nie prowadzą drogi przez Alpy i z Alp na równiny. Rozróżnia się doliny podłużne i poprzeczne. W pierwszych płyną zazwyczaj większe rzeki, w drugich mniejsze rzeki i potoki. Doliny podłużne są zazwyczaj szerokie i mają spad łagodny. One przeto najbardziej nadają się do zamieszkania: w nich skupia się tedy ludność, zajmuje się nie tylko chowem bydła, lecz także uprawą roli, przemysłem i handlem i dochodzi w niektórych dolinach do wysokiego stopnia zamożności.

Doliny poprzeczne są krótsze, węższe i bardziej spadziste. Pomiedzy stromemi ścianami szumią górskie potoki, tworzą liczne wiry, gdzieniegdzie wodospady, w gwałtownym pe-dzie porywają skały, miażdżą je, a przy ujściu swem w inną dolinę lub na równinę usypują góry odmiału skalnego, które tamują wejście do doliny. W dolinach tych ludność jest nieliczna i mieszka w wioskach górskich lub zagrodach, rozrzuconych po stokach gór; głównem zatrudnieniem jej jest chów bydła i gospodarstwo leśne. Niektóre doliny poprzeczne zaczynają się na najwyższym dziale wód i przerywają wszystkie pasma aż do wyjścia z gór, inne kończą się w podłużnych dolinach. Rozróżniamy tedy doliny główne, czyli walne, które są zazwyczaj podłużnymi, i doliny poboczne, które są najczęściej dolinami poprzecznymi, nadto doliny trzeciego rzędu, wpadające do pobocznych i t. d. Niektóre rzeki płyną najpierw w dolinach poprzecznych, a następnie w podłużnych, lub odwrotnie. Tak tedy rzeka taka wytworzyć może dolinę, która w części jest podłużną, a w części poprzeczną, lub też kilka poprzecznych i podłużnych dolin połączyć w jedną całość. Tam, gdzie dolina podłużna zmienia kierunek swój na poprzeczny, tam zwęża się ona, a rzeka tworzy katarakty i wiry. Miejsca te zwą Niemcy „Klausen“; nadają się one szczególnie do obwarowania celem obrony kraju.

Najznaczniejsze podłużne doliny alpejskie na obszarze monarchii Austryacko-Węgierskiej są dolina Innu, Mury, Drawy i Sawy. Doliny w części podłużne, w części poprzeczne tworzą rzeki: Adyga, Salzach, Aniza. Z dolin poprzecznych zasługują na uwagę: Zillerthal, doliny rzek Eisack, Kerki, Isonza.

Rzeki alpejskie płyną przeważnie do Dunaju, a temsamem należą: a) do zlewiska morza Czarnego (porów. §. 14).

b) Z Alp do Adryatyku uchodzą: 1. Adyga. Wypływa ona kilku potokami z Alp Oetztalskich i Ortlerskich, płynie przez dolinę Vintschgau po Meran, poczem zwraca się na południe, a na południowej granicy Tyrolu opuszcza obszar Monarchii. Przyjmuje ona liczne dopływy w Tyrolu [jt. *Eisack* z poboczną *Rienz* i *Noce* (Nocze)]. 2. Isonzo wypływa z Trzygłowa, do niego wpada *Idrya*. 3. Do Padu płynie z grupy Adamello *Sarca*, przepływa jezioro Garda, a z niego wypływa pod nazwą *Mincio* (Minczjo) poza granicami Monarchii.

c) Do zlewiska morza Niemieckiego należy Ren, który na małej przestrzeni (30 km) tworzy granicę Monarchii od Szwajcaryi.

§. 20.

Ludność alpejska.

Kraje alpejskie zamieszkuje ludność rozmaitej narodowości (jakiej?), wyznająca przeważnie religię katolicką. Głównem zajęciem mieszkańców alpejskich jest chów bydła i mleczne gospodarstwo. W lecie ożywiają się polany alpejskie, zapełniają się stadami bydła rogatego i owiec, a po górach rozlegają się śpiewy pasterskie. W Alpach kwitnie także gospodarstwo leśne, przemysł drzewny i rzeźbiarstwo; pasterze wyrzynają z drzewa rozmaite przedmioty, które mają pokup w dalekich krajach.

W miejscach, obfitujących w kopaliny, trudni się ludność także górnictwem. Uprawa roli nie zaspokaja potrzeb mieszkańców. Jedwabnictwem i uprawą wina trudnią się mieszkańcy południowych okolic. Uboższa ludność, nie mogąc wyżywić się w domu, wychodzi z Alp, szukając zarobku na obczyźnie.

Góral, żyjąc pod wpływem pięknej przyrody, ma umysł żywy, usposobienie poetyckie. W Alpach nawet w najuboższej chacie słyszy się piękny śpiew i grę na cytrze. Walka z przyrodą zahartowała człowieka, rozbudziła w nim zręczność, przedsiębiorczość, nadała mu postać gibką. Człowiekowi temu wrodzone jest niezwykle przywiązanie do rodzinnych siedzib. Natomiast ludność dolin głębokich i cienistych, jak doliny nad rzeczką Palten i innych, skarłowaciała z braku słońca i należytego pożywienia. Mieszkańcy tych dolin mają cerę bladą, ciało obrzękłe, nogi w kolanach pokrzywione, szpecą ich wielkie wole; wielu też znajduje się pomiędzy nimi głuchoniemych i umysłowo tępych.

§. 21.

Kraje alpejskie.

Alpy zalegają południową część Austrii Dolnej i Górnej po Dunaj. Północna część tych krajów na północ od Dunaju należy do układu gór Czesko-morawskich. Salzburg, Tyrol wraz z ziemią Przedarulańską, Karyntya i Styrya leżą zupełnie w Alpach. Kraja na w części północnej i zachodniej

należy do Alp, zresztą do Krasu. Pobrzeże w części północnej należy do Alp, w środkowej i południowej do Krasu. Alpy za-
legają także część Węgier, oraz królestwa Kroacyi i Sławonii.

§. 22.

Arcyksięstwo Austryackie poniżej Anizy (Austrya Dolna).

(Das Erzherzogthum Österreich unter der Enns).

Granice, obszar?

Góry, doliny, niziny, rzeki?

Ludność (2,660.000) jest przeważnie niemiecka i ka-
toliccka. *Gęstość zaludnienia?*

Mało jest ornej ziemi, uprawa wina jest bardzo znaczna;
górnictwo ogranicza się głównie na wydobywaniu węgla i że-
laza; bardzo rozwinięty jest przemysł, szczególnie w Wiedniu
i w okolicy miasta Wiener-Neustadt.

Wiedeń (1,365.000 m.) powstał na urodzajnej równinie
na prawym brzegu Dunaju w miejscu, gdzie przecinają się drogi,
prowadzące wzdłuż Dunaju do morza Czarnego, a z dorzecza
Wisły, Odry i Łaby przez Dolinę Morawy i Semmering ku Adrya-
tykowi. Tutaj stykały się od wieków różne narody, zamieszkujące
Austryę: Niemcy, Słowianie i Madyarowie. Wiedeń dla swego po-
łożenia geograficznego musiał stać się jednym z pierwszorzędných
miast w Europie i nadaje się szczególnie na stolicę wielkiego pań-
stwa naddunajskiego, jakim właśnie jest monarchia Austryacko-
Węgierska. To też Wiedeń jest rezydencją Cesarza, sto-
licą państwa i siedzibą najwyższych władz państwowych.

Od dawna był Wiedeń ogniskiem przemysłu i handlu całej
Monarchii, tem bardziej, że przy zakładaniu kolei starano się
o to, aby najważniejsze linie kolejowe tu się zbiegały. Całe
miasto leży w równinie u stóp Kahlenbergu. Ponad wszystkie
budowle wystrzela wspaniała gotycki tum św. Szczepana, położony
w śródmieściu z wieżą 138 m. wysoką. Śródmieście (*Innere
Stadt*), najstarsza część miasta, ma ulice wąskie i krzywe; w niej
znajduje się także i Burg (pałac cesarski). Śródmieście okala
piękna, szeroka ulica Ringstrasse z alejami, ogrodami i okaza-
łemi budowlami, założona na miejscu dawnych fortyfikacyi.
Do ulubionych miejsc przechadzek należy ogromny park, Prater,
położony na wyspie Dunaju tejsamej nazwy. Wiedeń posiada
wiele naukowych zakładów, muzeów, bibliotek itp. Najważniej-

sze zakłady naukowe są: uniwersytet, szkoła politechniczna, akademia rolnicza, akademia handlowa, najwyższe wojskowe zakłady naukowe, szkoła dla przemysłu artystycznego, akademia sztuk pięknych, akademia orientalna i inne. Nadto jest tu akademia umiejętności, zakład geologiczny, liczne instytucje i stowarzyszenia dla popierania nauk i sztuk pięknych. Słynne są wiedeńskie zbiory naukowe, zbiory starożytności i arcydzieła sztuki. Pierwsze miejsca pomiędzy nimi zajmują: biblioteka nadworna, biblioteka uniwersytecka, nadworne muzea, obejmujące zbiory przyrodnicze, galerie sztuk pięknych i zbiory starożytności, (jak zbiór Ambraski). Wszystkie te zbiory otwarte są dla publiczności.

Wiedeń był w starożytności rzymską warownią. W czasie wędrówek ludów podupadł i stał się osadą rybacką. Za panowania Babenbergów zaczął się podnosić, gdy Henryk II. Jasomirgott obrał go za stolicę swego księstwa. Habsburgowie otoczyli gród ten szczególną opieką. Rudolf IV. położył fundamenta pod tum św. Szczepana i założył w Wiedniu uniwersytet w r. 1365. Wiedeń był silną fortecą, o którą rozbijały się najazdy Turków (1529 i 1683 r.) Dzisiejszą swą świetność zawdzięcza Wiedeń cesarzowi Franciszkowi Józefowi I. Pod Jego panowaniem zburzono do reszty dawne baszty, rowy zasypano, a na ich miejscu wzniesiono wiele wspaniałych budowli. Najokazalsze budowle wzniesiono dla zbiorów i teatrów nadwornych, dla najwyższych zakładów naukowych, dla Rady Państwa i t. d. Za tym przykładem poszły najważniejsze instytucje publiczne i osoby prywatne, tak że obecnie Wiedeń tak jest zabudowany, iż może równać się pod tym względem z pierwszorzędnymi stolicami europejskimi. Uczyniono też bardzo wiele dla polepszenia stosunków zdrowotnych, a najznakomitszem dziełem w tym kierunku są wodociągi, sprowadzające świeżą wodę z Alp północnych wapiennych (z podnóża Śnieżki).

Tuż pod Wiedniem leży piękny zamek cesarski Schönbrunn z ogrodem spacerowym i zoologicznym; dalej na południu zamek cesarski Laxenburg wśród wielkiego parku. Na prawym brzegu leżą nad Dunajem: Melk, dawna stolica Babenbergów, Klosterneuburg, słynne opactwo, ze znaczną uprawą wina; poniżej Wiednia Hainburg z wielką fabryką tytoniu. Przy kolei południowej: Baden z kąpielami siarcza-

nemi w uroczej okolicy, Vöslau z słynną uprawą wina i Wiener-Neustadt z akademią wojskową i wielkimi fabrykami (szczególnie maszyn). Między linią kolei południowej a wschodnią granicą kraju leżą: Schwechat z olbrzymim browarem, Ebenfurt z wielką fabryką papieru, Pottendorf z jedną z największych przędzalni bawełny. W południowej części kraju leżą nadto: na zachód od Wiednia St. Pölten, siedziba biskupia; dalej na południowym zachodzie Waidhofen z fabrykami towarów żelaznych. W północnej części kraju leży Krems nad Dunajem, a na równinie, zwanej Marchfeld, słynne pobojowiska: Aspern, Wagram, Jedenspeugen.

§. 23.

Arcyksięstwo Austryackie powyżej Anizy (Austria Górna).

(Das Erzherzogthum Österreich ob der Enns).

Granice, obszar?

Góry, niziny, doliny, rzeki?

Ludność (786 000) jest wyłącznie niemiecka i prawie wyłącznie katolicka. *Gęstość zaludnienia?*

Wysoko stoi rolnictwo, uprawa drzew owocowych i chów bydła. Górnictwo dostarcza węgla brunatnego i bardzo wiele soli. Znacznie rozwiniętym jest przemysł: słynne są tutejsze wyroby żelazne, nadto wyrabiają materye bawełniane, wełniane i lniane, budują okręty dla żeglugi na Dunaju itd.

Stolica kraju Linz (48.000 m.) ma korzystne położenie, leży bowiem na prawym brzegu Dunaju w miejscu, w którym zbiegają się drogi z nad rzek alpejskich Traun i Anizy z drogami z gór Czesko-morawskich z nad Weltawy. Kwitnie tu przemysł i handel, jest tu stacya dla żeglugi na Dunaju, budują też parowce. Po drugiej stronie Dunaju leży miasto Urfahr. Nad Anizą leży Steyr, miasto bardzo przemysłowe, słynne wyrobami żelaznymi (kosy, sierpy) oraz największą fabryką broni w Monarchii. Nad rzeką Traun leży przemysłowe i handlowe miasto Wels. Na północnym brzegu jeziora Traunsee wśród uroczej okolicy Gmunden, główny skład soli, wydobywanej w Salzkammergut: na południowym brzegu tegoż jeziora Ebnensee z wa-

rzelniami soli; dalej na południu nad rz. Traun Ischl, słynne w całym świecie i licznie odwiedzane miejsce kąpielowe z warzelniami soli. Nad jeziorem Hallstadzkim: Hallstadt z celtyckimi i rzymskimi starożytnościami.

§. 24.

Księstwo Salzburskie (*Das Herzogthum Salzburg*).

Granice, obszar?

1.950 km²

Góry, doliny, rzeki?

Ludność (174.000, *gęstość zaludnienia?*) jest wyłącznie niemiecka i katolicka; zajmuje się przeważnie chowem bydła i gospodarstwem lasowym. W kraju są łomy marmuru i wielkie warzelnie soli. Stolica kraju Salzburg (27.000) w przeszlicznym położeniu po obu brzegach rzeki Salzach, na miejscu rzymskiego Iuvavum, jest siedzibą arcybiskupa. Tu urodził się sławny muzyk Mozart. Nad rz. Salzach leży także Hallein z warzelniami soli. W dolinie potoku Gasteiner Ache, wpadającego do rz. Salzach, leży Wildbad-Gastein z gorącymi źródłami. Ze źródeł tych sprowadzają wodę rurami do bardzo uczęszczanego miejsca kąpielowego Hof-Gastein.

§. 25

Uksiążęcone hrabstwo Tyrolskie z ziemią Przedarulańską.

(Gefürstete Grafschaft Tirol mit Vorarlberg).

Granice, obszar?

Góry, doliny, rzeki, jeziora?

Ludność (929.000, *gęstość zaludnienia?*) kraju jest niemiecka (55%) i włoska (45%); do włoskiej zaliczyć można także Ladynów. Ludność niemiecka zajmuje okolice północne, włoska południowe. Ludność ziemi Przedarulańskiej jest wyłącznie niemiecka. Obie narodowości wyznają religię katolicką. W północnym Tyrolu kwitnie chów pięknego bydła i gospodarstwo mleczne; w południowym, daleko cieplejszym, dojrzewają owoce południowe i wino, nadto hodują tu jedwabniki i przędą jedwab. Ziemia Przedarulańska jest krajem przemysłowym: szczególnie słyną w niej fabryki wyrobów bawełnianych. Garnictwo dostarcza soli i miedzi.

Stolica kraju Innsbruck (36.000) nad Innem w szerokiej i żyznej dolinie. Na początku drogi, prowadzącej z tej doliny przez przełęcz Brennerską do doliny Adygi, Rzymianie zbudowali gród, zwany Veldidena, który w czasie wędrówek ludów zburzono; na jego miejscu powstał później Innsbruck. Miasto posiada uniwersytet, piękny kościół nadworny z pomnikami Maksymiliana I. i Andrzeja Hofera. W okolicy znajduje się słynna ściana „Martinswand“, znana z podania o przygodzie myśliwskiej cesarza Maksymiliana I. W dolinie Innu leży jeszcze Hall z wielką warzelnią soli i graniczna twierdza Kufstein. — Nad rzeką Eisack leżą: Brixen, siedziba biskupa, i Botzen. Miasto to ma bardzo łagodny klimat, uprawiają tu już owoce południowe; ponieważ położone jest w miejscu, w którym droga, prowadząca przez Brenner, wchodzi w dolinę Adygi, kwitnie tu handel. Miejscowości, położone w dolinie Adygi, ku Włochom zwróconej, mają piękny, ciepły klimat (porówn. §. 13). Nad górną Adygą leży Meran w okolicy uroczej; z powodu bardzo łagodnego klimatu jest stacją klimatyczną, słynie też z uprawy pięknych owoców i wina. W pobliżu, w górach, wznoszą się liczne zamki i ruiny zamków, między nimi zamek Tyrol, od którego kraj cały nazwę otrzymał. Trydent, zbudowany w stylu włoskim, ma klimat bardzo ciepły. Tutaj odbył się sławny sobór (1545—1563). Roveredo jest ogniskiem jedwabnictwa i prowadzi znaczny handel jedwabiem i owocami południowymi. Nad Sarką leży Arco (czyt. Arko) w bardzo żyznej okolicy, słynne uprawą drzew owocowych; w pobliżu nad jeziorem Garda leży Riva (czyt. Riwa) wśród gajów oliwnych i pomarańczowych. Arco i Riva są stacjami klimatycznymi.

W ziemi Przedarulańskiej: Bregenz, austriacki port nad jeziorem Bodeńskim, ważne miasto przemysłowe i handlowe; nad rzeką Ill: Bludenz i Feldkirch z wielkimi przedsiębiorzeniami bawełny.

§. 26.

Księstwo Karyntya (*Das Herzogthum Kärnthen*).

Granice, obszar?

Góry, doliny, rzeki, jeziora?

Ludność (361.000, *gęstość zaludnienia?*) jest w znaczniejszej części niemiecka (przeszło 70%), w mniejszej słowiań-

ska (blisko 30%). Słoweńcy mieszkają w południowo-wschodniej części kraju, resztę kraju zamieszkują Niemcy. Obie narodowości są przeważnie religii katolickiej.

Rolnictwo jest nieznaczne, daleko znaczniejszym jest chów bydła; atoli główne bogatwo kraju polega na płodach górniczych. Wydobywają szczególnie żelazo i ołów. Wyrabiają towary kruszcowe i sukno.

Stolica kraju Celowiec (*Klagenfurt* 20.000 m.) leży na równinie w miejscu, gdzie przecinają się drogi z północy, południa, wschodu i zachodu, ma znaczny handel i przemysł, jest siedzibą arcybiskupa.

Nad Drawą leży Bielak (*Villach*), bardzo starożytne miasto, główny skład ołowiu; na północnym wschodzie od tego miasta Ossiach z grobem Bolesława Śmiałego; Bleiberg w południowo-wschodniej części kraju, najznaczniejsza kopalnia ołowiu; na północ od Celowca leży St. Veit, dawna stolica, skład surowego żelaza; dalej na północy Hüttenberg, wielka kopalnia żelaza.

§. 27.

Księstwo Styryjskie (*Das Herzogthum Steiermark*).

Granice, obszar? 22.400 km²

Góry, doliny, rzeki?

Ludność kraju (1,283.000, gęstość zaludnienia?) składa się przeszło w $\frac{2}{3}$ częściach z Niemców, mieszkających w północnej i środkowej Styryi, a blisko w $\frac{1}{3}$ z Słoweńców, mieszkających na południu. Prawie wszyscy mieszkańcy kraju wyznają religię katolicką. Ludność północnej Styryi zajmuje się głównie chowem doborowego bydła i górnictwem, szczególnie wydobywaniem żelaza, soli i węgla, nadto gospodarstwem leśnem. W południowej Styryi kwitnie uprawa roli, drzew owocowych i wina. Słynne są styryjskie wyroby żelazne. Najważniejsze miasta leżą w dolinie Mury.

Stolica kraju Graz (112.000 m.) leży po obu brzegach Mury. Położony na środku drogi z nad Dunaju do Adryatyku i na drogach z Węgier do Alp, odznacza się handlem, ma nadto znaczny przemysł. Graz jest największym miastem wśród Alp, jest siedzibą biskupa, posiada uniwersytet, szkołę politechniczną,

liczne zakłady naukowe. W Styryi północnej leżą: Eisen-
erz i Vordernberg z wielkimi kopalniami żelaza, Maria-
Zell, słynne miejsce odpustowe, Leoben nad Murą z aka-
demią górniczą; Aussee nad rz. Traun z warzelniami soli,
miejsce kąpielowe.

W Styryi południowej: Gleichenberg, sławne
miejsce kąpielowe, Marburg nad Drawą, siedziba biskupa,
znaczny handel, Cilli nad rzeką Sann z wielu zabytkami
rzymskimi.

ROZDZIAŁ IV.

Obszar Krasu.

§. 28.

Kras.

Krasem (*Karst, Karstgebirge*) nazywa się w ogólności
rozległe wyniosłości ziemi, zbudowane głównie z wapienia,
przeważnie w kształcie płaskowyżów, a wzniesione co najmniej
na 325 m ponad otaczające je niziny.

Na obszarze monarchii Austryacko-Węgierskiej przechodzą
południowe Alpy wapienne na południu od Alp Julijskich zwołna
w Kras bez wybitnej granicy. W przybliżeniu wszakże uważa
się za granicę Krasu od Alp górną dolinę Idryi, dolinę Lubla-
nicy i dolinę Sawy. Na południowym wschodzie łączy się Kras
z górami półwyspu Bałkańskiego.

Kras składa się przeważnie z pustynnych wapiennych płą-
skowyżów, poddzielanych od siebie pasmami gór, zbudowanych
po największej części z piaskowca.

Kras był niegdyś pokryty lasami; z czasem jednak Rzy-
mianie, Wenecyanie i miejscowa ludność wytrzebiła lasy, a woda
i wiatry usunęły cienką wprawdzie, ale urodzajną warstwę czer-
wonej gliny. Odtąd w wielu miejscach znaczne obszary zamie-
niły się w nagie skaliste pustynie.

Płynąca woda wciska się szczelinami pomiędzy skały, pod-
mywa je, rozpuszcza i wyźlabia podziemne jaskinie, płynie
w nich, a potem znowu wypływa na powierzchnię ziemi. Tak
tedy niejedna rzeka jawi się w swym biegu kilkakroć na po-
wierzchni i znowu znika w otchłaniach, jak Piwka-Unca-Lubla-
nica (*Poik-Unz-Laibach*); niektóre zaś rzeki wpadają z podziem-

nych czeluści wprost do morza. Wskutek tego, że wody podziemne podmywają skały, zapada się miejscami ziemia i powstają zagłębienia, mające przeważnie kształty lejków, które krajowcy dolinami nazywają. Z jezior (Cyrkniekiego i innych) znika czasami woda bocznymi otworami a potem znowu tymi otworami przyplywa. Kształt powierzchni pod wpływem żłobiącej wody tak zmienia się w Krasie, że krajowcy, którzy kilkadziesiąt lat poza krajem przebywali, często po powrocie swej rodzinnej okolicy poznać nie mogą.

Kras dzieli się na nadbrzeżny i środkowy:

Kras nadbrzeżny ciągnie się w południowej części Gorycy i Gradyski, w Istrii, na brzegach Dalmacyi i na wyspach. Jest on nagi, a ku morzu spada stromo. W Istrii tworzy płaskowyż zwany Czyczewiną (*der Tschitschenboden*).

Kras środkowy ciągnie się w południowej części Krainy, w południowo-zachodniej Kroacyi, we wschodniej Dalmacyi, w Bośni i Hercegowinie. Znaczniejsze jego rozgałęzienia są: Las Tarnowański w Krainie i góry Uskoków na granicy Krainy i Węgier, Mała i Wielka Kapela w Kroacyi i Welebit na granicy Kroacyi i Dalmacyi. Z Welebitem łączy się Kras Dynarski, zwany zwyczajnie Alpami Dynarskimi, ze szczytem Dynarą w Dalmacyi. Na wschodzie od Alp Dynarskich ciągnie się Kras Bośniacko-hercegowiński. Wybitny charakter Krasu mają jednak tylko poszarpane i przeważnie nagie góry hercegowińskie i wyżyny zachodniej Bośni. Góry Bośni środkowej i wschodniej są niższe, mają wierzchołki zaokrąglone, łagodniejsze stoki i pokryte są gęstymi lasami.

Najwyżej wznosi się Kras poza granicami Monarchii w Czarnogórze.

Klimat Krasu w §. 13.

Rzeki Krasu wpadają częścią przez Sawę do Dunaju, częścią płyną do Adryatyku. Te ostatnie są przeważnie rzekami nadbrzeżnymi. Spadają one kaskadami do morza, a przeto nie nadają się do żeglugi, j. t.: Quieto (czyt. Kwieto) Zermagna (czyt. Dzermania), Kerka i Cetina. Najznacniejszą jest Narenta (Neretwa). Nad Narentą roztacza się jedyna dolina, prowadząca od morza w głąb lądu do Mostaru.

Roślinność, zwierzęta w §§. 15. i 16.

Kraje Krasu zamieszkuje przeważnie ludność słowiańska, a mianowicie Słowenci, Kroaci i Serbowie, nadto mieszkają tu Włosi i w małej liczbie Niemcy. Na pustynnych obszarach Krasu ludność jest uboga i nieoświecona; małe obszary ziemi nadają się do uprawy roli, a nawet chów bydła niebardzo się opłaca; miejscami tylko w niektórych dolinach i na wybrzeżu trudnią się uprawą wina i drzew owocowych, tudzież jedwabnictwem. Pomyślniej rozwija się obecnie w krajach okupowanych, szczególnie w Bośni, pod zarządem austriackim gospodarstwo leśne, rolnictwo i chów bydła. Ludność wybrzeży i wysp oddaje się przeważnie rybołostwu i żegludze. Gdziekolwiek w krajach nadbrzeżnych, szczególnie w Istrii, wydobywa się sól przez odparowanie wody morskiej. Miejscami kwitło dawniej górnictwo, potem podupadło, a teraz znowu się podnosi. Ważne są kopalnie rtęci w Idryi.

Z pomiędzy krajów Monarchii Kraina i Pobrzeże położone są w części w Alpach, w części w Krasie; Kroacya rozciąga się zachodnią swą częścią w Krasie; Dalmacya leży całkiem w Krasie, również kraje okupowane.

§. 29.

Księstwo Krainy (*Das Herzogthum Krain*).

Granice, obszar? 10.000 km²

Góry, doliny, rzeki, jeziora?

Kraina nie jest krajem urodzajnym, nadto nawiedza ją często straszliwa „bora“. Łagodnym klimatem cieszy się dolina rzeki Wippach, otwarta ku zachodowi, w której udaje się wino, figi, owoce południowe, oliwa.

Ludność (499.000, *gęstość zaludnienia?*) składa się przeważnie z Słowenców (przeszło 94%). Niemcy (blisko 6%) zamieszkują kraik Koczewie (*Gotschee-Ländchen*). Wszyscy mieszkańcy kraju są katolikami. Uprawa roli i chów bydła nieznaczne. Górnictwo dostarcza wiele rtęci, nieco żelaza i węgla. Przemysł polega głównie na wyrabianiu towarów żelaznych. Ludność Koczewia trudni się domokraftwem.

Stolica kraju Lublana (*Laibach* 31.000 m.) leży nad Lublanią w miejscu, gdzie się łączą doliny Sawy i Lublanicy, na

ważnem rozdrożu; wskutek tego handel jest ożywiony, przemysł dość znaczny. Lublana jest siedzibą księcia biskupa. W pobliżu znajdują się resztki budowli nawodnych. Idrya, nad rzeką tej samej nazwy ze sławnymi kopalniami rtęci, największemi po Almaden w Europie. Postojna (*Adelsberg*) z jedną z największych i najpiękniejszych jaskiń na ziemi, przez którą płynie rzeka Piwka (Poik).

§. 30.

Pobrzeże (*Das Küstenland*).

obejmuje uksiążęczone hrabstwo Gorycyi i Gradyski (*Gefürstete Grafschaft Görz und Gradisca*), margrabstwo Istryi i wolne miasto Tryest z okręgiem. Do Istryi zalicza się wyspy Kwarnerskie: Veglia, Cherso i inne.

Granice, obszar? 8.800

Góry, doliny, rzeki?

Ludność (696.000, *gęstość zaludnienia?*) składa się w większej części ze Słowian, a w mniejszej z Włochów; są także nieliczni Niemcy (4%). Prawie cała ludność kraju wyznaje religię katolicką. Uprawiają kukurudzę, pszenicę, owoce południowe, drzewo oliwne i wino; trudnią się nadto rybołówstwem i wywarzaniem soli morskiej. Budowa okrętów i wyrabianie przyborów żeglarskich stanowią ważne gałęzie przemysłu. Handel jest znaczny, szczególnie handel morski Tryestu.

Tryest (u Rzymian Tergeste, z przyległemi miejscowościami 158.000), zbudowany po części na wzgórzach. Znaczenie Tryestu, jak i innych miast nad morzem Śródziemnem położonych, podniosło się od otwarcia kanału Suezkiego (w r. 1869). Tryest jest pierwszym miastem portowem, a drugim miastem handlowem w Monarchii, siedzibą biskupa i wielkiego towarzystwa żeglugi parowej, zwanego austriacko-węgierskim Lloydem; są tu też konsulaty wszystkich obcych państw. Z zakładów naukowych zasługuje na uwagę akademii handlowa i nautyczna. Przemysł Tryestu jest znaczny: są tu wielkie fabryki maszyn, budują tu okręty, wyrabiają płótno żaglowe i różne przybory dla okrętów. Port tryestyński jest kamiennymi groblami (*moli*) od morza zabezpieczony i zaopatrzony latarnią morską; zawija do niego corocznie kilkanaście tysięcy okrętów. W pobliżu Tryestu leży nad morzem Miramare, piękny pałacyk

z parkiem, niegdyś ulubione miejsce pobytu arcyksięcia Maksymiliana, przed powołaniem jego na tron meksykański.

Gorycyja i Gradyska. Główne miasto Gorycyja (*Görz*) nad rzeką Isonzo; znaczna uprawa wina i owoców; dla łagodności klimatu jest miejscem leczniczym; nad tą samą rzeką leży Gradyska. W pobliżu morza leży Aquileja, niegdyś jedno z najznacniejszych miast rzymskich, zburzone w r. 452. przez Attyłę, dziś liche miasteczko.

Istrya. — Capo d'Istria i Pirano na wybrzeżu posiadają saliny. Parenzo jest siedzibą biskupa i sejmu krajowego. Rovigno (czyt. Rowinio) odznacza się handlem oliwek i rybołóstwem. Pola, niegdyś stacya floty rzymskiej (*Pietas Julia*), dziś wielki port wojenny austriacki; posiada liczne zabytki rzymskie. W północno-wschodniej stronie na wybrzeżu Abbazia (czyt. Abacya), miejsce lecznicze.

§. 31.

Królestwo Dalmacyi (*Das Königreich Dalmatien*).

Granice, obszar? 12.800

Góry, doliny, rzeki?

Ludność (527.000, *gęstość zaludnienia?*) jest przeważnie słowiańska (przeszło 96%), w małej liczbie włoska (przeszło 3%). Ludność słowiańska wyznaje przeważnie religię katolicką ($\frac{3}{8}$), a w daleko mniejszej części należy do kościoła wschodniego ($\frac{1}{8}$); Włosi wyznają wyłącznie religię katolicką.

Ziemia przeważnie nieurodzajna. Ludność trudniła się dawniej korsarstwem, dziś dostarcza dzielnych majtków do marynarki. W środku kraju mieszka biedna ludność pasterska. Na wybrzeżu uprawiają wino, oliwę, owoce południowe i zajmują się jedwabnictwem, rybołóstwem i handlem; przemysł nieznaczny. Miastą leżą na wybrzeżu

Stolica kraju Zadar (Zara 11.000), twierdza, siedziba arcybiskupa rzymsko-katolickiego i biskupa nieunickiego. Spalato (Split) najpiękniejsze miasto w Dalmacyi z ruinami pałacu cesarza Dyoklecjana. Ragusa (Dubrownik), niegdyś udzielna rzeczpospolita, biskupstwo rzymsko-katolickie. Cattaro (Kotor) nad zatoką Bocche di Cattaro (czyt. Bokke di Kattaro), oto-

czone wysokiemi, nagiemi górami, pierwszorzędny port wojenny; ma szkołę nautyczną.

Wyspy dalmatyńskie: Brazza obfituje w wino i oliwę i ma łomy marmuru; Lesina z miastem tejsamej nazwy, które jest siedzibą biskupa; Lissa, wsławiona zwycięstwem Tegetthofa nad Włochami w r. 1866.

§. 32.

Kraje okupowane (*Das Occupationsgebiet*). 50 000

Kraje okupowane składają się z Bośni i Hercegowiny.

Obszar, granice?

Góry, doliny, rzeki?

Ludność (1,568.000, *gęstość zaludnienia?*) jest prawie wyłącznie serbska, nadto są nieliczni Albańczycy. Najwięcej jest wyznawców kościoła wschodniego (43%), mniejszą jest liczba mahometan (35%), a jeszcze mniej jest katolików (20%).

Prawie połowa obszaru przypada na lasy, a tylko $\frac{1}{4}$ na pola orne. Uprawiają stosunkowo najwięcej kukurudzy, nadto len, konopie, wino i tytoń. Z owoców słyną śliwki. Hodują wiele owiec, nieco mniej bydła rogatego, nadto konie i świnie. W lasach jest bardzo wiele zwierzyny. Niektóre zwierzęta leśne, w krajach Monarchii zupełnie lub w znacznej części wytepięone, znajdują się tu jeszcze w pokażnej ilości, jak niedźwiedzie, wilki, rysie, borsuki, dzikie koty i kuny; wskutek tego wywożą stąd dosyć futer. Górnictwo dostarcza wiele żelaza, nadto w mniejszej ilości węgla, srebra, miedzi i ołowiu.

Pod zarządem austriackim podnosi się kraj we wszystkich kierunkach. Szybko rozwija się przemysł; wyrabiają rozmaite towary żelazne, szczególnie broń, słynne z dobroci i tanioci tkaniny wełniane, wyroby drzewne i gliniane i t. p. Założono liczne drogi i kilka linii kolei żelaznych, które znakomicie wpływają na rozwój handlu.

Stolica kraju Sarajewo (41.000) jest główną siedzibą krajowego przemysłu i handlu. W dorzeczu Bosny: Trawniki, dawna stolica. Nad Sawą: Brod bośniacki, początek kolei, przeryniającej kraj od północnej granicy do Narenty. Nad rzeką Werbas: Banjaluka, cieplice, przemysł drzewny. Nad

Driną: Z wornik, twierdza, kopalnie ołowiu. Nad Narentą leży Mostar, główne miasto Hercegowiny, stolica biskupa, uprawa wina, chów jedwabników, wyrób dywanów i broni.

ROZDZIAŁ V.

Obszar sudecki.

§. 33.

Góry Czesko-morawskie.

Góry Czesko-morawskie oddzielone są od Karpat dolinami Morawy, Beczwy i Odry. Tworzą one wyżynę, opasaną górami krańcowymi. Przeważna część tych gór składa się ze skał pierwotnych, t. j. granitu i gnajsu, niektóre góry, jak Nadłabskie, Łużyckie i Kłodzkie z piaskowca. We środku wyżyny znajdują się na zachodzie obfite pokłady węgla kamiennego. W Czeskich górach Środkowych przeważają skały wybuchowe, tj. bazalty.

Góry krańcowe dzielą się na: 1. Las Czeski, 2. Góry Smereczane, 3. Rudawy Czeskie i 4. Sudety

1. Las Czeski (*Böhmer Wald*) ciągnie się od Dunaju do rzeki Ohrzy (*Eger*). Przełęcz koło miasta Furth dzieli te góry na część południową wyższą, Szumawę, i na północną niższą, właściwy Las Czeski. Najwyższy szczyt Plöckenstein (1.380 m). Góry te pokryte są bujnymi lasami dziewiczymi i mają liczne torfowiska.

2. Z gór Smereczanych (*Fichtel-Gebirge*) należą do Austrii tylko wschodnie odgałęzienia.

3. Rudawy Czeskie (*Böhmisches Erzgebirge*) sięgają od źródeł Białej Elstery do przełęczy Nollendorfskiej i spadają ku północy łagodnie, ku południu stromo. Najwyższym ich szczytem jest góra *Keilberg* (1250 m). Góry te tylko miejscami pokryte są lasami szilkowymi i liściastymi; uprawa roli mało się opłaca. Dawne bogactwo kruszców (srebra, żelaza, miedzi, cyny) przynęciło tu liczną ludność. Ludności tej wszakże zaczęło grozić wielkie ubóstwo, gdy dochód z kopalń się zmniejszył; wskutek tego mieszkańcy gór Kruszcowych zajęli się przemysłem domowym, a szczególnie snycerstwem, koronkarstwem, tkactwem i t. p.; te wyroby przemysłowe dają jednak bardzo skromny dochód.

4. Sudety od przełęczy Nollendorfskiej aż po górną Odrę i Beczwę. Rozpadają się one na następujące części: a) Góry Nadłabskie piaskowcowe (*Elbsandsteingebirge*) ciągną się z górami Łużyckimi (*Lausitzer-Gebirge*) po zakłęśłość Liberecką (*Reichenberger Senke*) nad Nisą Gorlicką. Łaba prze-darła się tu przez piaskowce i utworzyła wyłom, przez który prowadzi droga z Czech do Saksonii. Dokoła wytworzyły się z piaskowca pod wpływem wody atmosferycznej romantyczne mosty wiszące, prostopadłe ściany i słupy. Dla uroczych widoków nazwano tę okolicę ze strony czeskiej „Czeską“, ze strony saskiej „Saską Szwajcaryą“. b) Góry Izerskie i Kerkonosze (*Iser- u. Riesengebirge*) ciągną się od poprzednich na wschód po przełęcz Libawską (*Liebauer Pass*). Góry Izerskie są lesiste, mało zaludnione, w nich wznosi się szczyt Tafelfichte do wy-sokości 1120 m. Kerkonosze wznoszą się najwyżej w górach Czesko-morawskich: niektóre ich szczyty sięgają do 1.500 m, a Śnieżka (*Schneekoppe*) nad 1.600 m. Są to góry ponure, na wysokich grzbietach pokryte moczarami i kosodrzewiną; szczyty ich kopcowate, nagie; stoki gór pokrywają gęste lasy szpilkowe. Zaludnienie jest dość gęste pomimo trudnych warunków życia. Mniejszość mieszkańców trudni się rolnictwem i chowem bydła, większość przeważnie tkactwem, rąbaniem drzewa i węglarstwem, wyrobem zabawek z drzewa i instrumentów muzycznych. W po-rze zimowej bywają nieraz mieszkańcy wyższych gór, zamieszku-jący rozrzucone domostwa (tak zwane „budy“), przez zaspę śnieżną na kilka miesięcy odcięci od świata i zginęliby, gdyby nie starali się zaopatrywać naprzód w najniezbędniejsze po-trzeby życia.

c) Wyżyna Kłodzka (*Glatzer Gebirgsland*) jest górami obwałowaną kotliną górską i sięga na wschodzie do przełęczy, zwanej „*Spornhauer Pass*“, w pobliżu źródeł Morawy. Tylko południowo-zachodnia, północno- i południowo-wschodnia kra-wędź tej wyżyny należy do Austrii, reszta do Prus. W połu-dniowo-zachodniej krawędzi znajduje się słynny las kamienny koło Adersbachu i fantastyczne skały pod Weckelsdorfem. Na południowym wschodzie od wąwozu Nachodzkiego ciągną się góry Orlickie (*Adler Gebirge*). Najwyższy szczyt, Śnieżka Szpiglicka (*Spieglicker Schneeberg*, przeszło 1.400 m) wznosi się na krawędzi południowo-wschodniej na granicy Czech, Mo-

raw i Śląska pruskiego. d) Morawsko-śląskie Jesioniki (*Mährisch-schlesisches Gesenke*) ciągną się po Odrę. Część północno-zachodnia jest znacznie wyższa, w niej wznosi się Pradziad (*Altwater*) blisko do 1500 m; południowo-wschodnie Jesioniki są uprawną falistą wyżyną, na której południowo-wschodnim krańcu wznoszą się Góry Odrzańskie (*Oder-Gebirge*).

Wyż Czesko-morawski: Obszar między górami krańcowymi (Lasem Czeskim, Rudawami i Sudetami) a Dunajem i Morawą jest pagórkowatą falistą krainą, obejmującą północną część Austrii Dolnej, Czechy i zachodnie Morawy. W środkowej jej części wznoszą się góry Brdy do 850 m. Po obu brzegach Łaby ciągną się Czeskie góry Środkowe (*Böhmisches Mittelgebirge*). Są one wulkanicznego pochodzenia. W nich wznosi się Mileszówka (*Mileschauer oder Donnersberg*) blisko do 850 m.

Przedłużenie południowej wyżyny czeskiej nad Dyją (*Thaya*) wypełnia południowo-zachodnie naroże Moraw i północno-zachodnią część Austrii Dolnej. Między Austrią Dolną a Górną ciągnie się *Greiner-Wald*, a dalej ku północnemu-wschodowi *Mannhartsberg*, przepoławiający północną część Dolnej Austrii. Na granicy Czech i Austrii Dolnej wznosi się *Jägerhüttenberg* przeszło do 1.100 m. Środkowa wyżyna czeska przedłuża się ku wschodowi jako środkowa wyżyna morawska po Schwarzwagę. Północna część zachodnich Moraw tworzy odrębną wyżynę, na której znajdują się koło Blanska słynne jaskinie pod Sloupem i niezwykła przepaść, zwana Macochą, blisko na 140 m głęboka.

Do krajów sudeckich zaliczamy Czechy, Śląsk i Morawy, chociaż część wschodnia Śląska i Moraw należy już do Karpat. Klimat w §. 13.

§. 34.

Wody gór Czesko-morawskich.

Część krajów, leżących w górach Czesko-morawskich, należy do zlewiska morza Północnego przez Łabę, część do zlewiska Bałtyckiego przez Odrę, a część do zlewiska morza Czarnego przez dopływy Dunaju.

I. Zlewisko morza Niemieckiego:

Łaba (*Elbe*) wypływa w Kerkonoszach, płynie najpierw przeważnie na południe, od Pardubic zwraca się na zachód i staje się odtąd spławną. Od Kolina do Litomierzyc (*Leitmeritz*) płynie w kierunku północno-zachodnim. Z prawego brzegu przyjmuje *Izerę*, z lewego zaś pod Melnikiem *Weltawę* (*Moldau*), a pod Litomierzycami *Ohrzę*. Od Litomierzyc przyjmuje kierunek północny, przełamuje góry Środkowe Czeskie i Piaskowce Nadłabskie, poczem opuszcza Monarchię. Najznacniejszym dopływem Łaby jest *Weltawa* (*Moldau*). Wypływa z Szumawy, od Budziejowic jest spławną. Z prawego brzegu przyjmuje *Weltawa* Łużnicę i Sazawę, z lewego brzegu Wotawę i Berounkę.

II. Zlewisko Bałtyckie:

1. Odra wypływa w górach Odrzańskich i po krótkim biegu opuszcza pod Boguminem (*Oderberg*) Monarchię. Do niej wpadają na obszarze Monarchii z lewego brzegu *Opawa* (*Oppa*), z prawego *Ostrawica* i *Olsza*.

III. Do zlewiska morza Czarnego i do dorzecza Dunaju należą także niektóre rzeki, płynące na obszarze gór Czesko-morawskich.

Roślinność i zwierzęta gór Czesko-morawskich w §§. 15. i 16.

§. 35.

Ludność krajów, należących do systemu gór Czesko-morawskich.

Kraje, położone w górach Czesko-morawskich, należą do rzędu najgęściej zaludnionych w Monarchii: w każdym z tych krajów mieszka przeszło 100 ludzi na 1 *km*² (por. §. 17.).

Ludność jest w części słowiańska, w części niemiecka i wyznaje przeważnie religię katolicką. Warunki bytu są w ogóle dobre: jest tu podostakiem lasów i ziemi ornej, gdzie-niegdzie znaczne bogactwa kopalin, brak tylko soli. Kwitnie tu gospodarstwo leśne, rolnictwo, ogrodnictwo, miejscami uprawa wina, w wielu miejscach górnictwo. Ludność wszystkich krajów odznacza się w ogóle pracowitością i zapobiegliwością, toteż stanęły tu również wysoko przemysł, handel i oświata. Nawet ludność niektórych gór krańcowych, żyjąca w najtrudniejszych warunkach (porówn. §. 33), stara się mozolną pracą

zabezpieczyć sobie skromne utrzymanie, stwarza różne użyteczne gałęzie przemysłu, a swą pracowitością i wytrwałością jedna sobie współzucie i poważanie w całym ucywilizowanym świecie.

§. 36.

Królestwo Czeskie (*Königreich Böhmen*).

Granice, obszar? 54.000

Góry, rzeki?

Ludność (5,843.000, *gęstość zaludnienia?*) składa się w znaczniejszej liczbie z Czechów (63%), w mniejszej z Niemców (37%) i wyznaje przeważnie religię katolicką (96%).

Wspaniałe lasy, głównie szpilkowe, pokrywają wały górskie. Leśnictwo nie stanęło w żadnym kraju Monarchii tak wysoko jak w Czechach. Bardzo wysoko stoi rolnictwo, w szczególności uprawa pszenicy, żyta i owsa. Słynną jest uprawa chmielu, szczególnie koło miasta Žatec (*Saaz*). Bardzo wysoko stoi ogrodnictwo i sadownictwo (14 milionów drzew owocowych). Uprawa wina, którą cesarz Karol IV. usilnie rozpowszechniał, utrzymała się tylko w niewielu okolicach, szczególnie około Melnika. Chów bydła stosunkowo nie jest bardzo znaczny, gdyż niewiele jest łąk i pastwisk. Hodują najwięcej bydła rogatego, nadto koni, mniej owiec i kóz. Znaczne jest pszczelnictwo, chów kur i gęsi. Na uwagę zasługują zwierzyńce i bażantarnie; liczne stawy dostarczają bardzo wiele ryb; połów ryb w rzekach jest mniej znaczny.

Czechy słyną od wieków z bogactwa kopalin. Znajdują się tam prawie wszystkie użyteczne kopaliny, tylko soli brakuje zupełnie. Niewiele jest złota, natomiast srebra najwięcej w Przedlitawii. Cyńę wydobywają w monarchii Austryacko-węgierskiej tylko w Czechach, w kilku miejscowościach. Nadto wydobywają wiele żelaza i ołowiu, także rtęć, miedź, siarkę, drogie kamienie, marmur, grafit, ziemię porcelanową. Bardzo znaczne są pokłady torfu, a węgla kamiennego i brunatnego najwięcej w Monarchii

Bogactwo płodów surowych, szczególnie węgla i żelaza i pracowitość mieszkańców wpłynęły na znakomity rozwój przemysłu. Pod tym względem zajmują Czechy pierwsze miejsce w Monarchii. Najznaczniejsze są wyroby tkackie, szczególnie lniane, wełniane i bawełniane w północnych okolicach Czech.

Uboga ludność Rudaw zajmuje się koronkarstwem. Wyrobów żelaznych, jak maszyn, broni, narzędzi, gwoździ, igieł i t. p., dostarczają najwięcej okolice, obfitujące w węgiel, jak okolice Kladna i Pragi. Czeskie wyroby szklane zajęły jedno z pierwszorzędných miejsc na świecie. Znakomity jest wyrób różnorodnych naczyń glinianych i porcelanowych, tudzież wyrób przetworów chemicznych. Fabrykacya zapalek cieszy się wielkiem powodzeniem. Fabrykacya cukru zajmuje pierwsze miejsce w Monarchii. Browary są po całym kraju rozrzucone, a piwo pilzneńskie ma sławę światową. Gorzełn jest mniej niż w Galicyi. Fabrykacya papieru, drukarstwo i drzeworytnictwo stanęły wysoko.

Gęstość zaludnienia, wielka produkcya rolnicza i przemysłowa wpłynęły bardzo korzystnie na rozwój handlu, któremu służą nadto doskonałe środki komunikacyjne, szczególnie liczne koleje i drogi wodne. Na Wełtawie i Łabie kursują parowce.

Oświata stoi bardzo wysoko, szkół wszelkich kategorii jest bardzo wiele, liczne są szkoły fachowe, rozmaite zbiory naukowe i zbiory dzieł sztuki. Bardzo liczne stowarzyszenia pracują nad rozwojem oświaty i sztuk pięknych.

Stolica kraju Praga (z przyległościami 310 000 m.) leży nad Wełtawą, prawie w samym środku Czech w punkcie, w którym krzyżują się wszystkie ważniejsze koleje i drogi. Jako najdawniejsza stolica królestwa posiada mnogie i cenne zabytki historyczne. Miasto składa się ze Starego i Nowego Miasta na prawym brzegu Wełtawy, a z Małej Strony i Hradczyna na lewym brzegu tej rzeki.

Na górze Hradczynie wznosi się wielki zamek rezydencyjny i wspaniały gotycki kościół św. Wita z pomnikiem św. Jana Nepomucena i grobami królów czeskich. Z góry tej odsłania się rozległy widok na miasto. Praga jest rezydencyą księcia arcybiskupa, posiada dwa uniwersytety: czeski i niemiecki, najstarszy w Monarchii (z r. 1348) i dwie politechniki: czeską i niemiecką.

W pobliżu Pragi wznosi się Biała góra (bitwa w r. 1620.). Nad Łabą leży Königgrätz (*Karolowy Hradec*, bitwa w r. 1866). Pardubice, ważne rozdroże kolejowe. Kolin, zwycięstwo Dauna nad Fryderykiem II. w r. 1757. Melnik, przy ujściu Wełtawy, słynie z uprawy wina. Litomierzyce leżą w bardzo urodzajnej okolicy. Bodenbach, graniczna stacya

kolejowa od Saksonii. W północnej części Czech, w dorzeczu Nisy, dopływu Odry, leżą: Haida i Gablonz, słynące z wyrobu sztucznych kamieni szlachetnych ze szkła (dyamenty czeskie); Liberec (*Reichenberg*), jedno z najbardziej fabrycznych miast Monarchii, ognisko wyrobów bawełnianych i wełnianych. Na północ od Liberca Friedland, zamek z historycznymi zbiorami (z czasów Wallensteina), przemysł tkacki. Rumburg z wielkimi fabrykami wyrobów lnianych (weba rumburska).

Nad Wełtawą: Budziejowice, ważne miasto przemysłowe i handlowe. Nad Łużnicą: Tabor, miasto, które powstało z dawnego obozu Husytów. W dorzeczu Berounki: Marienbad, miejsce kąpielowe, Taus (Domażlice) z wielką fabrykacją szkła. Pilzno, na rozdrożu kolejowym, drugie miasto po Pradze, w okolicy, obfitującej w węgiel kamienny, wielkie browary. Przybram z akademią górniczą, ma najbogatszą w Czechach kopalnię srebra; szyb św. Wojciecha głęboki na przeszło 1.000 m.

Na pnc.-zachód od Pragi, w dorzeczu Wełtawy: Klado z bogatymi pokładami węgla. Nad Ohrzą i w jej dorzeczu Cheb (*Eger*), ognisko przemysłu tkackiego, pamiętny śmiercią Wallensteina w r. 1634. W pobliżu słynne miejsce kąpielowe Franzensbad. — Karlsbad, jedno z najslawniejszych miejsc kąpielowych na kuli ziemskiej. W pobliżu wielkie fabryki porcelany. Zatec (*Saaz*) słynne uprawą chmielu. Joachimsthal z kopalniami srebra. Tu najpierw bito talary, stąd ich nazwa. Dux, w okręgu wielkich kopalń węgla. Cieplice (*Teplitz*) z gorącymi źródłami.

§. 37.

Margrabstwo Morawskie (*Markgrafschaft Mähren*).

Granice, obszar? 2.000

Góry, rzeki?

Ludność (2,277.000, *gęstość zaludnienia?*), przeważnie słowiańska (przeszło 70%), w znacznie mniejszej liczbie niemiecka (blisko 30%) wyznaje przeważnie religię katolicką (95%).

Kraj pochylony jest ku południowi i południowemu wschodowi i ma z pomiędzy krajów sudeckich najłagodniejszy klimat.

Gdy nadto ziemia jest bardzo urodzajną, kwitnie tu rolnictwo. Najżyźniejszą jest nizina Hanna we środku kraju. Najwięcej uprawiają żyta i owsa, wiele jęczmienia i pszenicy. Ogrodnictwo stoi wysoko, na południu uprawiają także wino. W nizinach i na pagórkach rosną przeważnie lasy dębowe i bukowe, w górach lasy szpilkowe. Znaczny jest chów bydła, szczególnie chów bydła rogatego i koni; hodują także dosyć owiec, kóz i świń, kur i gęsi.

Górnictwo dostarcza wiele żelaza i węgla kamiennego i brunatnego, nadto wydobywają alun i grafit. Szlachetnych kruszców i soli niema tu wcale.

Pod względem przemysłu Morawy stoją bardzo wysoko i zajmują tuż po Czechach pierwsze miejsce w Monarchii. Bardzo znaczny jest wyrób sukna, materyi bawełnianych, płótna i cukru burakowego. Ważny jest także wyrób towarów żelaznych, t. j. maszyn, szyn kolejowych, stali, naczyń itd. Browarnictwo stoi wysoko; w kraju jest kilka fabryk tytoniu.

Z powodu bardzo korzystnego położenia między zachodnimi i wschodnimi krajami Monarchii i bardzo dobrych lądowych środków komunikacyjnych, handel jest bardzo ożywiony; wywóz jest o wiele znaczniejszy, niż przywóz.

Oświata stoi bardzo wysoko.

Stolica kraju Berno (*Brünn*, 95.000 m.) leży na wzgórzu między Szwarcawą a Cwitawą na skrzyżowaniu dróg, prowadzących z Węgier do Czech, z Austrii na Śląsk i do Niemiec, i ma wskutek tego ożywiony handel i licznie odwiedzane jarmarki. Kwitnie tu przemysł, wyrabiają szczególnie sukna. Jest tu siedziba biskupa i szkoła politechniczna. Nad Morawą: Ołomuńiec (*Olmütz*), twierdza, siedziba arcybiskupa. Kromierzyż (*Kremsier*), pamiętny z posiedzeń Rady Państwa (1848—1849). Węgierski Hradec (*Ungarisch-Hradisch*); w pobliżu Wellehrad, starodawna stolica państwa Wielko-morawskiego, gdzie św. Metody i Cyryl głosili chrześcijaństwo. W dorzeczu Morawy: Sternberg i Schönberg słyną z wyrobów lnianych, Nad Beczwą: Przerów (*Prerau*) na rozdrożu najważniejszych kolei żelaznych. Nad Dyją: Znojmo (*Znaim*), odznacza się uprawą wina. Nad Iglawą: Iglawa, drugie ognisko wyrobów sukienniczych. W dorzeczu Szwarcawy: Austerlitz (*Stawków*), pamiętne bitwą „trzech cesarzy“ r. 1805.

Nad Ostrawicą: Morawska Ostrawa (*Mährisch-Ostrau*) w okolicy wielkich pokładów węgla kamiennego; w pobliżu znaczne huty żelazne.

§. 38.

Księstwo Śląskie (*Herzogthum Schlesien*).

Granice, obszar?

Góry, rzeki? 9.100

Ludność (606.000, *gęstość zaludnienia?*) w większej części słowiańska (30% Polaków, a 22% Czechów), w mniejszej niemiecka (48%), wyznaje w przeważnej liczbie (84%) religię katolicką, w znacznie mniejszej liczbie (14%) religię protestancką.

Klimat jest ostry, a gleba mało urodzajna; z tych powodów jest dochód z rolnictwa pomimo starannej uprawy roli nieznaczny i nie pokrywa potrzeb mieszkańców; uprawiają najwięcej żyta, owsa, ziemniaków, buraków i lnu. Znaczny jest chów bydła rogatego, koni, owiec i świń; myśliwstwo daje dość znaczne dochody, niemniej połów ryb w rzekach i stawach.

Górnictwo dostarcza bardzo wiele węgla kamiennego, dosyć żelaza i gipsu. Bardzo wysoko stoi przemysł, szczególnie wyrób towarów wełnianych, lnianych i bawełnianych, ważnym jest także wyrób towarów żelaznych i cukrownictwo. Oświata stoi wysoko. — Stolica kraju Opawa (*Troppau*, 28.000 m.) nad rzeką tejsamej nazwy z fabrykami sukna.

W dorzeczu Opawy i nad jej dopływami leżą: Karniów (*Jägerndorf*) z fabrykami sukna. W dorzeczu Nisy leży Gräfenberg ze słynnym zakładem hydropatycznym. Nad Olszą: Cieszyn na drodze, prowadzącej przez Jabłonków, ma ożywiony handel i znaczny przemysł. Bielsko (*Bielitz*) nad Białą słynie wyrobami sukienicznymi. Bogumin (*Oderberg*) nad Odrą, ważna stacya kolejowa na granicy pruskiej.

ROZDZIAŁ VI.

Obszar karpacki.

§. 39.

Karpaty.

Karpaty w przeważnej części ciągną się na obszarze monarchii Austryacko-Węgierskiej, bo tylko stoki wschodnie

i południowe krańcowych gór Siedmiogrodzkich należą do Rumunii.

Karpaty są dalszym ciągiem Alp i roztaczają się łukiem po lewym brzegu Dunaju od Preszburga po Orsowę. Od zachodu dotyka ich podnóży nizina nad Morawą, od północy Nadwiślańska i Naddniestrzańska, od wschodu nizina Mołdawska, od południa nizina Wołoska i Węgierska.

Karpaty zajmują mniejszy obszar niż Alpy (Karpaty 187.000 km^2 Alpy 220.000 km^2) i są w ogólności niższe od Alp; nie mają lodowców, brak im też wielkich jezior, które Alpom nadają tyle uroku. Najwyższe piętra Karpat podobne są poniekąd do wewnętrznego szlaku Alp; widzimy w nich nagie szczyty, potoki górskie, szumiące po kamieniach, spadające po stromych stokach w przepaści, widzimy również rozległe przestrzenie, pokryte kamieniami i rumowiskiem, nadto strome nagie ściany, na kilkadziesiąt metrów wysokie. Roślinność karpacka ma wiele podobieństwa do roślinności alpejskiej (por. §. 15): widzimy tu zielone kobierce łąk, rozległe lasy liściaste i szpilkowe, wyżej kosodrzewinę, a na najwyższych szczytach i grzbietach porosty. Liczne trzody, pasące się w porze letniej na halach, kozice tatrzańskie, wspinające się po nagich skałach, orły, szybujące ponad szczytami, przypominają nam żywo kraje alpejskie. Liczniej, niż w Alpach, znajdujemy tu dzikie drapieżne zwierzęta, jak niedźwiedzie, wilki i inne.

Karpaty zbudowane są przeważnie ze skał osadowych, szczególnie z piaskowca, tudzież wapienia, niektóre pasma ze skał pierwotnych; na znacznych obszarach znajdujemy skały wybuchowe.

Ze względu na budowę geologiczną różnią się wybitnie: *a*) Pas zewnętrzny, ciągnący się łukiem od Dunaju do źródeł rzeki Wyszowa (Viso), dopływu Cisy i do źródeł Złotej Bystrzycy, dopływu Seretu; w nim przeważa piaskowiec. *b*) Pas wewnętrzny od Wagu po górny bieg Cisy. W pasie tym przeważają granity, łupki krystaliczne, a nadto na znacznych przestrzeniach występują skały wybuchowe. *c*) Karpaty Siedmiogrodzkie składają się z gór krańcowych, opasujących wyżynę. Góry krańcowe Siedmiogrodzkie zbudowane są przeważnie ze skał pierwotnych, a na wyżynie środkowej występują miejscami piaskowce, miejscami skały wybuchowe.

Dla łatwiejszego przeglądu dzielimy Karpaty na:

I. Zachodnie od Dunaju do wylomu Popradu;

II. Wschodnie od wylomu Popradu do źródeł rzeki Viso i do źródeł Złotej Bystrzycy;

III. Siedmiogrodzkie.

I. W Karpatach zachodnich rozróżniamy pas zewnętrzny i wewnętrzny. Granicę między tymi pasami tworzą doliny Wagu, Orawy, Dunajca i Popradu.

a) W pasie zewnętrznym ciągną się:

1. Małe Karpaty od Dunaju na północ do doliny Miawy, dopływu Morawy. Są one dalszym ciągiem gór Litawskich i tak samo, jak one, ze skał pierwotnych zbudowane. Dunaj przerwał związek obydwu pasm. Są to góry niskie, przeważnie lasami pokryte, tylko najwyższe szczyty wznoszą się nad 700 *m*.

2. Bielaawy ciągną się do źródeł Beczwy, a liczne ich rozgałęzienia zapełniają wschodnie Morawy. Góry te mało są zaludnione. Szczyt Jaworzyna wznosi się do 970 *m*.

3. Beskidy Zachodnie ciągną się po wylom Popradu w nich wznosi się Łysa góra na przeszło 1.300 *m*, Barania góra na przeszło 1.200 *m*. Przełęcz Jabłonkowska spada niżej 600 *m*; przez przełęcz tę prowadzi kolej ze Śląska do Węgier. Na wschód od przełęczy Jabłonkowskiej i góry Baraniej Beskid Zachodni nieco się obniża, poczem w wspaniałej grupie Babiej góry dosięga najznaczniejszej wysokości (1.725 *m*). Na wschód od Babiej góry ciągną się Gorce i urocze Pieniny. Liczne doliny Beskidu Zachodniego, staczające się w różnych kierunkach, są gęsto zaludnione; podgórze Beskidu Zachodniego sięga po Kraków.

b) W pasie wewnętrznym Karpat zachodnich stanowią:

1. Tatry najwynioslejszą i najokazalszą grupę karpacką. Wznoszą się one na podstawie, 800 *m* wysokiej, z czterech otaczających je dolin, a mianowicie: Nowotarskiej nad Dunajcem, Orawskiej nad Orawą, Spiskiej nad Popradem i Liptowskiej nad Wagiem. Widok Tatr jest wspaniały: wyglądają one jak olbrzymia skalista twierdza; wierzchołki nagie w kształcie wieżyc i iglic wznoszą się ponad grzbiet wysoki, poniżej płaszczem ciemnych borów okryty.

Tatry są zbudowane głównie z granitu i gnajsu, na wschodzie występuje wapień. Snują się one tylko jednym pasmem

przeważnie od zachodu na wschód i wysyłają prawie prostopadle do głównego grzbietu krótkie odnogi. Zaczawszy od ujścia Orawy piętrzą się Tatry coraz wyżej ku wschodowi, a na wschodzie wznoszą się najwyżej szczytami: Ga r ł u c h e m (*Gerlsdorfer Spitze* 2.660 m), Ł o m n i c ą i K r y w a n i e m. Ga r ł u c h jest najwyższym szczytem w Karpatach. Stopy Tatr, zwane po stronie północnej P o d h a l e m, przykrywa cienka warstwa lichej gleby. Ponad Podhale wznoszą się regle do przeszło 1.300 m, okryte lasami, poniżej liściastymi, powyżej szpilkowymi, głównie świerkowymi; wyżej wznosi się kraina kosodrzewiny do 1.700, miejscami do 1.900 m; wyżej jeszcze sięgają hale, t. j. kraina pasznych łąk, aż do grzbietów górskich. W lecie zapełniają się hale stadami bydła i owiec. Wszakże taksamo, jak w Alpach, znaczne obszary Tatr pokryte są kamieniami i okruchami skalnymi (piargi). Ponad hale wznoszą się turnie. Płaty zlodowiałego śniegu wśród cienistych dolin, zdala widoczne, przypominają, że tu już się zaczyna granica wiecznego śniegu. Stopy turni wieńczą liczne jeziora górskie w ilości 112; jednym z największych jest Morskie Oko, bardzo uroczo położone. Od Pięciu Stawów spada wodospad Siklawa z wysokości 67 m.

2. Niższe Tatry czyli góry Liptowskie pomiędzy górnym Wagiem a górnym Hronem. Z niemi łączy się na zachodzie:

3. F a t r a.

4. Góry Nitrzańskie ciągną się pomiędzy Wagiem a Nitrawą.

5. Rudawy Węgierskie, pomiędzy Nitrawą, Ipolą, Sajó, Hernadem i podłużną doliną Hronu, składają się z licznych grup. Z tych góry Szemnickie i Kremnickie obfitują w kruszce, jak złoto, srebro, miedź i inne.

6. Hegyalja (czyt. Hedyalia) między Hernadem a Bodrogiem, są to góry trachitowe ze słynnemi winnicami, szczególnie na południu w górach Tokajskich.

7. Ku południowi wysunęło się kilka grup górskich, między niemi trachitowe góry Matra.

II. Karpaty wschodnie ciągną się od wyłomu Popradu do źródeł rzek Wyszowa (Viso) i Złotej Bystrzycy; zbudowane są z piaskowca, pokryte gęstymi lasami i nie mają większych podłu-

żnych dolin. Ku nizinie Węgierskiej spadają stromo, ku Galicyi stopniami:

Dziela się na:

a) Beskid Nizki do źródeł Sanu.

b) Beskid Lesisty (Wschodni albo Wysoki) do źródeł rzeki Wyszowa (Viso) i Złotej Bystrzycy. Beskid Lesisty podnosi się stopniowo ku wschodowi (900—2.000 m). Najwyższy ze szczytów Czarnej góry, Howerla, wznosi się na 2.060 m. Tak, jak w Tatrach, można tu odróżnić krainy, podobne do Podhala, regli i polan (hal) czyli połonin, brak tylko turni. Na rozległych połoninach wypasają liczne stada bydła, szczególnie owiec. Przez Karpaty wschodnie prowadzą przełęcze: Dukielska, Łupkowska, Vereczke i Delatyńska.

III. Karpaty Siedmiogrodzkie.

Wyżyna Siedmiogrodzka jest płaskowyżem, otoczonym górami krańcowymi.

Wał gór krańcowych łagodnie spada ku Mołdawii, stromo ku nizinie Wołoskiej, a ku nizinie Węgierskiej otwiera się szerokimi dolinami rzeczniemi. W wale północnym wznoszą się niektóre szczyty do znacznej wysokości, jak Ineu (2.280 m). Południowy wał, zwany Alpami Transsywalskimi, wznosi się najwyżej ze wszystkich, a szczyt Negoj sięga do 2.540 m. Wał południowy i wschodni pokryte są gęstymi lasami. W wale zachodnim wznoszą się obok innych pasm Rudawy Siedmiogrodzkie.

Wyżyna Siedmiogrodzka przetrzięta jest licznymi dolinami rzeczniemi. Wyżyna wznosi się najwyżej na wschodzie; stąd też płyną rzeki i ścielą się doliny rzeczne przeważnie ku zachodowi i południowi. Na wyżynie wznoszą się pasma gór; najwyższe są góry trachitowe Hargitta między górnym Maroszem i Alutą z szczytem tejsamej nazwy, sięgającym prawie do 1.800 m.

Wyżyna Siedmiogrodzka pokryta jest w dolinach rzecznych ziemią orną, a na wzgórzach pięknymi lasami liściowymi, szczególnie dębowymi i bukowymi. Rzeki, płynące na zachód, przeryniają się przez wał zachodni, nad nimi ścielą się na wyżynie Siedmiogrodzkiej rozległe niziny; wszakże i przez inne wały prowadzą drogi i koleje wyłomami rzeczniemi, wąwozami i przełęczami do sąsiednich krajów, a mianowicie: we wale północnym przez przełęcz Rodneńską, we wschodnim przez

przełęcz Ojtos, w południowym zaś przez przełęcz Tömös, przez wyłom Aluty w wąwozie Czerwonej Wieży i wyłom Szylu w wąwozie Wulkańskim.

Od źródeł Szylu zwracają się krańcowe góry Siedmiogrodzkie pod nazwą gór Banackich na południe i sięgają do wyłomu Dunaju pod Orsową. Tutaj przerwał Dunaj związek tych gór z górami półwyspu Bałkańskiego.

§. 40.

Wyżyny i niziny zewnątrz Karpat.

Zewnątrz łuku Karpackiego zajmują północno-wschodnie obszary Monarchii częścią płaskowyżę, częścią niziny.

Płaskowyże należą do południowego pasma wyżyn wschodnio-europejskich (zwanych niewłaściwie wałem uralско-karpackim), przerywających niż wschodnio-europejski czyli Sarmacki. Z wyżyn tych, wznoszących się na wielkich obszarach tuż poza północno-wschodnimi i wschodnimi granicami Monarchii, sięgają w głąb Monarchii:

1. Wyżyna Krakowska (przeszło 300 m do 360 m), na lewym brzegu Wisły.

2. Roztocze Żółkiewskie, do 300 m wysokie, między Sanem a Bugiem.

3. Podole, wznoszące się od 300—470 m, obejmujące lewe dorzecze Dniestru. Za granicę Podola przyjmuje się linię, pociągniętą na południe od Brodów na Lwów, a od Lwowa na południe do Dniestru.

Z północy spada wyżyna Podolska stromo ku nizinie Nadbużańskiej. Rzeki wyżłobiły w niej głębokie doliny. Na północnej krawędzi powstały niskie pasma górskie, jak Gologóry, ciągnące się od Lwowa do Złoczowa, Woroniaki, ciągnące się od Złoczowa do wyżyny Wołyńskiej; odosobnione są Miodobory czyli Toutry nad Zbruczem. Wyżyna Podolska ma przeważnie charakter stepowy, pokrywa ją czarnoziem; dawne stepy zamieniono na role.

U podnóża Karpat tudzież między wyżynami roztaczają się: nizina Nadwiślańska, nizina Nadbużańska i nizina Naddniestrzańska. Niziny te pokryte są przeważnie ziemią napływową, która w części jest orną ziemią lub pastwiskiem,

miejscami zaś tworzy wydmy piaszczyste lub bagna, szczególnie nad Bugiem i Dniestrem.

Klimat obszaru Karpackiego i północno-wschodnich krajów Monarchii w §. 13.

§. 41.

W o d y.

Główny dział wód europejskich przechodzi przez Karpaty i na północy od Karpat (*które dy?*)

Rzeki karpackie należą tedy w części do zlewiska Bałtyku przez Wisłę, w części do zlewiska morza Czarnego przez Dniestr i Dunaj. Do zlewiska morza Czarnego należy także dopływ Dniepru S t y r, mający swe źródła w Galicyi.

I. Zlewisko Bałtyku:

Wisła wypływa na północnych stokach góry Baraniej, w Beskidzie Zachodnim, na Śląsku austryackim. Płynie popod wyżynę Krakowską, następnie przez nizinę Nadwiślańską granicą Monarchii, poczem pod Zawichostem po przyjęciu Sanu opuszcza jej granice.

Od Krakowa kursują na Wiśle małe parowce, nadto odbywa się żegluga na Wiśle i znaczniejszych jej dopływach na łodziach, tratwach, skutach i galarach.

Karpackie dopływy Wisły zawałone są w górnym biegu odtokiem skał; na nizinach niosą już tylko piasek lub namuł, a osadzając je w łożysku Wisły, tworzą w niej mielizny i ostrowy. Woda, wyparta z jednego miejsca, przelewa się na inne i tworzy wiry i tonie. Tym sposobem łożysko Wisły jest dosyć zmienne. Po wielkich deszczach i w czasie tajania śniegów powstają straszliwe wylewy Wisły i jej dopływów, zazwyczaj trzy razy do roku. Wtenczas Wisła opuszcza czasem w niektórych miejscach dawne koryto i żłobi nowe wśród pól i łąk. Wszędzie widać ślady dawnych koryt, tak zwane „Wiśliska“. Znaczniejsze dopływy przyjmuje Wisła w ogóle z prawego brzegu. Na obszarze Monarchii wpadają do Wisły z prawego brzegu: *Biała, Soła, Skawa, Raba, Dunajec, Wisłoka i San*, z lewego same małe rzeki: *Przemsza, Rudawa, Prądnik i Dłubnia*.

Znaczniejsze dopływy Wisły na obszarze monarchii Austryacko-Węgierskiej: *Dunajec* powstaje w Tatrach

z Czarnego i Białego Dunajca, które łączą się pod Nowym-targiem; dopływami jego są: Poprad i Biała. *San* tworzy granicę pomiędzy Beskidem Nizkim a Lesistym. Znaczniejszym dopływem jego z lewego brzegu jest Wisłok, dopływami z prawego brzegu: Wiar, Wisznia, Tanew; ostatnia w górnym i dolnym biegu należy do Galicyi, w średnim do Królestwa Polskiego. *Bug* powstaje we wsi Werchobużu w pobliżu Złoczowa; poza granicami Monarchii łączy się z *Narwią* i wpada do Wisły. *Bug* przyjmuje z lewego brzegu Pełtew i Ratę.

II. Zlewisko morza Czarnego:

1. *Styr* wypływa w okolicy Podhorzec w północno-wschodniej Galicyi, tworzy moczury i uchodzi poza granicami Monarchii do *Prypeci*, która jest dopływem Dniepru. *Ikwa* wypływa w pobliżu źródeł Styru, opuszcza po bardzo krótkim biegu Monarchię i poza jej granicami wpada do Styru.

2. Dniestr wypływa we wsi Wołczem w Beskidzie Lesistym. Górny jego bieg kończy się około Staregomiasta. Do Niżniowa płynie podmokłą niziną Naddniestrzańską. Potem wrzyna się w wyżynę Podolską i płynie bardzo kręto wśród wysokich brzegów. W czasie wezbrania nie mogą tu wody prędko odpłynąć, a stąd powstają wylewy w górnym biegu. Dniestr w biegu swym na wyżynie Podolskiej tworzy na małej przestrzeni granicę Galicyi od Bukowiny, a następnie od Bessarabii.

Karpackie dopływy Dniestru z wyjątkiem *Strwiąża*, wpadającego z lewego brzegu, wpadają wszystkie z prawego brzegu, płyną przeważnie w kierunku północno-wschodnim i mają wszystkie cechy górskich rzek: spad stromy i łoże w górnym biegu kamieniste. Najważniejsze z nich są: *Stryj* z Opo-rem, *Świca* z Mizuńką, *Łomnica* i dwie *Bystrzyce* (Sołotwińska i Nadwórniańska).

Dopływy podolskie płyną równolegle do siebie i wpadają wszystkie z lewego brzegu. Wypłukały one głębokie jary w wyżynie, miejscami zaś rozszerzyło się ich koryto i powstały wielkie stawy. Najważniejsze są: *Wereszyca*, która przepływa liczne stawy, największe koło Janowa i Gródka; *Gniła Lipa*; *Złota Lipa* ze stawem brzeżańskim; *Strypa*; *Seret* ze stawem tarnopolskim jest najdłuższym z dopływów podolskich; do Seretu wpada Gniezna; *Zbrucz* płynie na granicy Monarchii.

Od ujścia Stryja jest Dniestr spławny, wszakże żegluga parowa na Dniestrze pomimo kilkakrotnych usiłowań nie mogła się jeszcze rozwinąć.

3. Z obszarów karpackich płyną liczne i znaczne rzeki do Dunaju, tak wewnątrz, jak zewnątrz łuku karpackiego (które?).

Kraje karpackie Przedlitawii.

§. 42.

Królestwo Galicyi i Lodomeryi z Wielkiem księstwem Krakowskiem i księstwami Oświęcimskiem i Zatorskiem.

Granice, obszar? 78.500 km²

Góry, niziny, rzeki?

Ludność (6,608,000, *gęstość zaludnienia?*) składa się w większej części z Polaków (prawie 53 $\frac{1}{2}$ %), w mniejszej z Rusinów (przeszło 43%); nadto jest niewielu Niemców (3 $\frac{1}{2}$ %).

Najwięcej jest wyznawców kościoła rzymsko-katolickiego (45 $\frac{1}{2}$ %), mniej grecko-katolickiego (prawie 42 $\frac{1}{2}$ %), religię mojżeszową wyznaje 11 $\frac{1}{2}$ %.

Galicya ma przeważnie ziemię orną, miejscami nawet bardzo dobrą. Tylko wyższe obszary karpackie, wydmy i moczary nadrzeczne nie nadają się do uprawy roli. W ogóle jednak ziemia nie wszędzie bywa starannie uprawiana, stąd też w stosunku do dobroci gleby dochód z rolnictwa nie jest dość znaczny; mimo tego jest Galicya krajem przede wszystkim rolniczym. Najwięcej uprawiają owsa i jęczmienia, następnie żyta i pszenicy. Znaczną jest uprawa hreczki, kukurudzy, prosa, roślin strączkowych, szczególnie grochu, ziemniaków, buraków, kapusty, lnu i konopi; miejscami uprawiają tytoń. Uprawa owoców jest niedostateczna.

Nie tylko obszary górskie, lecz i niektóre nizinne pokryte są lasami. Pomimo tego w niektórych okolicach daje się czuć dotkliwy brak drzewa, gdyż znaczne obszary kraju pozbawione są lasów. Gospodarstwo leśne nie jest dość staranne. Chów bydła dostarcza wiele małych, ale wytrzymałych koni, a Galicya zajmuje pod tym względem pierwsze miejsce po Węgrzech w Monarchii.

Wiele jest bydła rogatego, które do zachodnich krajów Monarchii w znacznej ilości wywożą, nadto owiec, z których wielka ilość należy do ras uszlachetnionych; stosunkowo niewiele hodują kóz, a bardzo dużo świń. Drobiu hodują wiele, pszczelnictwo jest nie dość znaczne.

Z powodu rozległości lasów znaczne jest myśliwstwo: znajdują się tu jeszcze liczne drapieżne zwierzęta, w zachodnich krajach Monarchii wytępione, jak wilki, niedźwiedzie i inne. Połów ryb w stawach jest znaczny, w rzekach wcale nieznaczny, gdyż dawniej ryby nierozważnie tępiono. Obecnie zapobiegają ustawy ich tępieniu.

Galicja obfituje w liczne, bardzo użyteczne kopaliny. Z pomiędzy wszystkich krajów Przedlitawii wydobywają tu najwięcej soli, nafty i wosku ziemnego, nadto węgiel kamienny i brunatny. W niewielkiej ilości wydobywają żelazo, galman, cynk, ołów i siarkę, szczególnie w Wielkim księstwie Krakowskim; są też łomy marmuru, alabastru i kamieni budowlanych.

Nizko stoi przemysł w Galicyi, tylko w zachodnich stronach kraju jest lepiej rozwinięty; tam słyną szczególnie Biała i Żywiec z wyrobów sukna. W wielu miejscach kwitnie tkactwo jako przemysł domowy. Najbardziej rozwinięte są te gałęzie przemysłu, które polegają na przerabianiu płodów rolniczych, jak gorzelnictwo, browarnictwo, wyrób potażu; pod względem gorzelnictwa zajmuje Galicja pierwsze miejsce pomiędzy krajami koronnymi Przedlitawii. W kraju rozpowszechnione jest także garncarstwo, fabrykacja papieru i szkła.

Handel jest dość znaczny; wywożą najwięcej bydła rogatego, soli i zboża, a przywożą towary kolonialne i wyroby przemysłowe.

Oświata stoi jeszcze dość nisko, podnosi się jednak stacycznie we wszystkich kierunkach.

Gł. m. Lwów (128.000 m.) nad rzeką Pełtwią w kotlinie, otoczonej wzgórzami. Rok założenia Lwowa nie jest wiadomy; to pewna, że gród ten istniał już w r. 1259. W r. 1340 dostał się pod panowanie Kazimierza W. Napadany często przez nieprzyjaciół, idących od wschodu, stawiał im dzielny opór. Wskutek swego położenia między morzem Czarnem a Bałtyckiem prowadził za panowania polskiego znaczny handel, szczególnie przed zajęciem Konstantynopola przez Turków. Dziś leży na

rozdrożu ważnych kolei. Lwów jest siedzibą najwyższych krajowych władz rządowych i autonomicznych, siedzibą trzech arcybiskupów: rz. kat., gr. kat. i orm. kat. Ma uniwersytet, szkołę politechniczną, 5 gimnazyów, szkołę wyższą realną, państwową szkołę przemysłową, szkołę lasową, weterynarską, seminarjum nauczycielskie męskie i żeńskie, zakład imienia Ossolińskich z bogatą biblioteką i zbiorami naukowymi, słynne muzeum przyrodnicze im. Dzieduszyckich. Przemysł rękodzielniczy rozwija się pomyślniej, niż fabryczny. Nad miastem wznosi się Wysoki Zamek z pięknymi alejami, z ruinami starożytnego zamku i kopcem Unii lubelskiej; na górze Wronowskiej wznosi się cytadela.

W pobliżu Lwowa: Dublany z wyższą szkołą rolniczą, Winniki z fabryką tytoniu.

Nad Dniestrem: Sambor (14.000) na drodze, prowadzącej przez przełęcz Użocką do Węgier, ma sąd obwodowy, gimnazyum i seminarjum nauczycielskie męskie. Żórawno, pamiętne pokojem, zawartym z Turkami w r. 1676; Halicz, dawna stolica książąt halickich; Zaleszczyki, stacya dla zboża i drzewa, splawianego Dniestrem.

Nad lewymi dopływami Dniestru: a) nad Wereszycą i w jej dorzeczu: Gródek, nad wielkim stawem, pamiętny śmiercią Jagielly w r. 1434; Czerlany z fabryką papieru, Lubień z kąpielami siarczanymi. b) Nad Żółtą Lipą: Brzeżany (11.000), nad wielkim stawem, z dawnym zamkiem po Sieniawskich, ma sąd obwodowy i gimnazyum. c) Nad Strypą: Buczacz ma gimnazyum, jest po Tarnopolu najważniejszym handlowym miastem Podola; pamiętny pokojem z Turkami w r. 1672. d) Nad Seretem: Tarnopol (27.000) nad wielkim stawem, na otwartej, bezleśnej wyżynie, odznacza się ostrym klimatem, ma sąd obwodowy, gimnazyum, seminarjum nauczycielskie męskie i wyższą szkołę realną, składy zboża, słynne jarmarki na konie. e) Nad Gniezną, dopływem Seretu i w jej dorzeczu: Zbaraż, pamiętny bohaterską obroną ks. Jeremiego Wiśniowieckiego przeciw Chmielnickiemu w r. 1649; Trębowla, niegdyś stolica udzielnego księstwa ruskiego, pamiętna obroną w r. 1675 (Zofia Chrzanowska), ma łomy pięknego piaskowca czerwonego i szarego, używanego na chodniki w sąsiednich miastach i we Lwowie. f) Nad Zbruczem: Podwołoczyska

w miejscu, gdzie kolej Państwowa styka się z kolejami rosyjskimi, ma wielkie składy towarów.

Nad prawymi dopływami Dniestru i w ich dorzeczu: *a)* w dorzeczu Tyśmienicy: Drohobycz (18.000 m.) ma znaczny handel, wyrób parafiny i destylarnie nafty, posiada gimnazjum; w pobliżu Drohobycza Borysław z wielkimi kopalniami wosku ziemnego; Truskawiec z kąpielami siarczanymi. *b)* Nad Stryjem: Stryj (17.000 m.) na rozdrożu kolei, ma gimnazjum, tartak parowy. Nad Oporem: Skole, w pięknej dolinie górskiej, ma wielkie parowe tartaki. *c)* W dorzeczu Świcy: Bolechów ma warzelnię soli i garbarnie. *d)* Nad Siwką i w jej dorzeczu: Dolina i Kałusz z warzelniami soli. *e)* Między obiema Bystrzycami (Sołotwińską i Nadwórniańską): Stanisławów (22.000 m.) na ważnym rozdrożu dróg żelaznych, założony przez syna hetmana Andrzeja Potockiego, jest siedzibą biskupa unickiego, ma sąd obwodowy, gimnazjum, wyższą szkołę realną i seminarium naucz. męskie; miasto handlowe i przemysłowe.

«Nad Prutem: Kołomyja (30.000 m.), ma sąd obwodowy i gimnazjum, rozwinięty przemysł garncarski i szkołę garncarską i szkołę zawodową dla przemysłu drzewnego, są tam destylarnie nafty. W pobliżu: Peczeniżyn z wielką destylarnią nafty, Słoboda Rungurska z wielkimi kopalniami nafty. Niżej nad Prutem: Śniatyn (11.000 m.), garbarnie, handel końmi i wołami. Nad Czeremoszem: Żabie, wieś huculska, najrozleglejsza i najludniejsza w kraju (5.500); Kutry, handel wołami, wyrób skór safianowych.

W dorzeczu Bugu: *a)* nad Bugiem: Busk, starożytny gród ruski; Kamionka Strumiłowa ze szkołą bednarską i kołodziejską; Sokal na ważnej niegdyś drodze handlowej prowadzącej z zachodu na wschód, ma seminarium nauczycielskie męskie. *b)* Nad Ratają: Rawa ruska, pamiętna zjazdem Augusta II. z Piotrem W. w r. 1698. *c)* W dorzeczu Raty: Żółkiew, miejsce rodzinne Żółkiewskich, później własność Sobieskich. Ma kościół farny z pamiątkami po obu rodzinach. *d)* Nad Zołokiją: Bełz, dawniej stolica udzielnego księstwa ruskiego.

W dorzeczu Styru: Olesko z ruinami zamku, w którym się urodził Michał Wiśniowiecki i Jan Sobieski; Brody

(19.000 m.) miasto handlowe, siedziba Izby handlowej, posiada gimnazjum. Na dziale między Styrem, Bugiem i Sere-tem: Podhorce z zamkiem, w którym jest wiele cennych pamiątek, osobliwie po Sobieskich.)

Na lewym brzegu Wisły leży Kraków (75.000), w pięknej i urodzajnej okolicy. Miasto starożytne, do roku 1596. stolica Polski, do roku 1764 miasto koronacyjne królów polskich, od r. 1815--1846 rzeczpospolita. Na górze Wawelu wznosi się zamek królewski z katedrą, w której są groby i pomniki królów i sławnych mężów Polski. Na wieży katedralnej wielki dzwon, „Zygmunt“, u stóp Wawelu „Smocza jama“. W Krakowie znajdują się liczne zabytki starożytne. Z pomiędzy licznych kościołów odznacza się sławny kościół Panny Maryi, zbudowany w stylu gotyckim, z ołtarzem, rzeźbionym przez Wita Stwosza. Środek miasta otoczony jest plantacyami. Na rynku stoją Sukiennice, zbudowane przez Kazimierza W. na składy towarów; dziś mieści się w nich nadto Muzeum narodowe i wystawa obrazów i rzeźb; na rynku stoi też starożytny kościółek św. Wojciecha. Kraków jest siedzibą księcia biskupa, posiada Akademię umiejętności, uniwersytet Jagielloński, wyższy sąd krajowy, sąd krajowy, szkołę przemysłową, szkołę sztuk pięknych, 3 gimnazya, wyższą szkołę realną, seminaryum naucz. męskie i żeńskie. Kraków jest portem na Wiśle i skupia w sobie ruch handlowy zachodniej części kraju; posiada znaczne fabryki. Kraków jest jedną z największych twierdz Monarchii, broni przejścia z lewego brzegu Wisły do krajów, położonych w dorzeczu Dunaju. W pobliżu Krakowa kopce Krakusa i Kościuszki i mogiła Wandy. Okolice Krakowa słyną z niezwyklej piękności widoków (Panieńskie skały, skała Kmity i inne). Na północno-zachodnim obszarze kraju po lewym brzegu Wisły leżą: Łobzów ze szkołą kadecką, nad Rudawą Krzeszowice, z pałacem Potockich i zdrojami siarczanymi. Dąbrowa, Siersza, Jaworzno z pokładami węgla kamiennego, Tenczynek ze wspaniałymi ruinami zamku, fabryką fornirów i wielkim browarem. Czernichów nad Wisłą ze średnią szkołą rolniczą.

Na prawym brzegu Wisły: Tyniec z ruinami starożytnego opactwa Benedyktynów na skale. Podgórze (13.000 m.), założone po rozbiórce Polski, połączone z Krakowem mo-

stem na Wiśle, posiada kilka fabryk i gimnazyum. W pobliżu na południu Swoszowice z kąpielami siarczanymi. Niedaleko Wisły na wschód od Krakowa Niepołomice na krańcu puszczy Niepołomickiej, z zamkiem myśliwskim po królach polskich. Na południowy wschód od Krakowa: Wieliczka z słynnymi kopalniami soli kamiennej.

Nad prawymi dopływami Wisły: *a)* nad Białą: Biała, znaczne miasto fabryczne i handlowe, słynie fabrykami sukna, *b)* Nad Sołą: Żywiec; wyrób sukna, płótna, wielki browar; niedaleko ujścia Soły do Wisły Oświęcim, niegdyś stolica księstwa t. n. *c)* Nad Skawą: Wadowice, sąd obwodowy i gimnazyum; Zator, niegdyś stolica księstwa tej nazwy; *d)* Nad Skawiną: Lanckorona z ruinami zamku; w pobliżu Kalwarya Zebrzydowska, z klasztorem Bernardynów, słynne miejsce odpustowe. *e)* Nad Rabą: Bochnia z kopalniami soli, ma gimnazyum; Rabka z kąpielami jodowymi. *f)* Nad Dunajcem: Zakopane w kotlinie u stóp Tatr, stacya klimatyczna w uroczej okolicy, zborny punkt do wycieczek w Tatry, ze szkołą zawodową dla przemysłu drzewnego i szkołą koronkarską; Nowy Targ przy połączeniu Czarnego i Białego Dunajca, w dolinie Nowotarskiej, stolica Podhala; Szczawnica, miejsce kąpielowe; Nowy Sącz (13.000 m.) blisko skrzyżowania kolei żelaznych, ma gimnazyum; w pobliżu Stary Sącz z klasztorem Klarysek, założonym przez św. Kunegundę. Nad Popradem i w jego dorzeczu: Żegiestów i Krynica, miejsca kąpielowe. W pobliżu Białej, dopływu Dunajca: Tarnów (niespełna 28.000 m.), stolica biskupa, ma sąd obwodowy, gimnazyum i seminaryum nauczycielskie męskie, kilka fabryk. *g)* Nad Wisłoką i w jej dorzeczu: Jasło ma gimnazyum; nad Ropą, dopływem Wisłoki, Dukla, na drodze do przełęczy Dukielskiej; prowadzi znaczny handel płótnem i winami węgierskimi. W pobliżu Iwonicz i Rymanów, miejsca kąpielowe. Rymanów ma szkołę rzeźbiarską. *h)* Nad Wisłokiem: Krosno z kwitającym przemysłem tkackim i szkołą tkacką, ma seminaryum nauczycielskie męskie; w pobliżu Korczyna, odznaczająca się także przemysłem tkackim; Rzeszów (12.000 m.) ma sąd obwodowy, gimnazyum i seminaryum nauczycielskie męskie. W pobliżu Łańcut z zamkiem Potockich i fabryką likierów. *i)* Nad Sanem: Sanok ma sąd obwodowy

i gimnazjum; Przemysł (35.000 m.) pierwszorzędna twierdza. Przemysł był niegdyś stolicą książąt ruskich, dziś jest siedzibą 2 biskupów, rzym.-kat. i grecko-kat. Ma sąd obwodowy, gimnazjum i seminarjum nauczycielskie żeńskie. Ruch przemysłowy i handlowy ożywiony. W pobliżu Przemyśla Krasieczyn z zamkiem książąt Sapiehów i browarem. Radymno z wyrobami powroźniczymi; Jarosław (18.000 m.) ma gimnazjum, znaczny handel i spławianie towarów do Gdańska Nad Szklęm, dopływem Sanu: Szkoła z kąpielami siarczanemi, Jaworów nad wielkim stawem niegdyś ulubione miejsce pobytu Jana III. Sobieskiego.

§. 43.

Księstwo Bukowiny (*Das Herzogthum Bukowina*).

Granice, obszar? 40.400

Góry, doliny, niziny, rzeki?

Ludność (647.000, *gęstość zaludnienia?*) należy w znacznej części do narodowości ruskiej ($41\frac{1}{2}\%$), w nieco mniejszej do rumuńskiej ($32\frac{1}{2}\%$); stosunkowo dość znaczna jest liczba Niemców (blisko 21%), mała liczba Polaków (przeszło $3\frac{1}{2}\%$) i Madziarów (blisko $1\frac{1}{2}\%$). Najwięcej jest nieunitów (70%), religię rzymsko-katolicką wyznaje 11% , a greckokatolicką 3% ludności, religię mojżeszową wyznaje 13% a protestancką 2% . Klimat jest łagodniejszy niż w Galicyi i sprzyja bardziej rolnictwu. W dolinach większych rzek ziemia jest bardzo żyzna i wydaje szczególnie wiele kukurudzy, mniej żyta i pszenicy. W okolicach górskich przeważa uprawa ziemniaków, owsa i jęczmienia. Na uwagę zasługuje także sadownictwo, uprawa jarzyn i tytoniu. Kraj wydaje także trochę wina

Chów koni i bydła rogatego znacznie się wzmaga, hodują nadto owce i świnie. Drobiu jest podostatkiem. Myśliwstwo jest znaczne; corocznie ubija się sporą ilość wilków i niedźwiedzi. Kraj ma też nieco kopalin: wydobywają trochę żelaza, miedzi i węgla brunatnego; pokłady soli znaczne.

Przemysł jest nieznaczny; w Czerniowcach jest fabryka machin i fabryka wyrobów brązowych; wyrabiają nadto nieco towarów żelaznych w Jakobenach, a miedzianych w Pożorycie. Znajdują się też w kraju papiernie, gorzelnie, browary i huty szklane. Handel zajmuje się głównie wywozem płodów surowych

za granicę kraju a przywozem wyrobów przemysłowych z zachodnich krajów Monarchii. Koleje sprzyjają rozwojowi handlu, rzeki spławianiu drzewa. Oświata stoi jeszcze niżej niż w Galicyi. Gł. m. Czerniowce (54.000 m.) na wzgórzu na prawym brzegu Prutu siedziba grecko-nieunickiego metropolity; posiada uniwersytet niemiecki, ma kilka fabryk i ożywiony handel. Seret nad rzeką tejsamej nazwy, miasto starożytne. Suczawa nad Suczawą, niegdyś stolica gospodarów mołdawskich. Radowce (*Radautz*) w pobliżu rzeki Suczawy, z wielką stadniną wojskową. Jakobeni nad Złotą Bystrzycą, ma kopalnie żelaza i huty żelazne.

ROZDZIAŁ VII.

Kraje korony węgierskiej.

§. 44.

Królestwo węgierskie (*Das Königreich Ungarn*).

Obszar, granice?

Układ pionowy. Węgry od północnego zachodu, północy, wschodu i południowego wschodu opasane są Karpatami, które nadto zalegają północno-zachodnią część kraju. Przedgórze alpejskie ciągną się w zachodniej i południowo-zachodniej części kraju, sięgając miejscami do prawego brzegu Dunaju.

Wymienić pasma karpackie i alpejskie na Węgrzech!

Znaczną część Węgier zajmują niziny, roztaczające się wewnątrz łuku karpackiego. Jeszcze północna część kotliny Wiedeńskiej sięga w głąb Węgier w zachodniej części kraju, zajmuje jednak tutaj tylko mały obszar (około 55 km²). Poza wyłomem Dunaju pod Preszburgiem roztacza się Mała, dalej Wielka nizina węgierska. Nizina Mała czyli górnowęgierska, zwana także Preszburską kotliną, roztacza się po obu brzegach Dunaju, a na północy nad Wagiem i Nitrą wciska się wązkimi pasami, jakby podłużnymi zatokami, między Karpaty. Obszar tej niziny wynosi około 7.700 km². Poniżej Preszburga rozdziela się Dunaj na trzy główne i liczne poboczne ramiona i zamyka wyspy. Z pośród licznych wysp dunajowych odznaczają się rozległością i urodzajnością Wielka i Mała wyspa Schütt. Reszta niziny na północy, opasana Karpatami, jakoteż część południowo-wschodnia, sięgająca do Lasu Bakoń-

skiego, jest również urodzajna, południowo-zachodnia zaś wskutek zbytku nawodnienia zabagniona. W niej leży jezioro Neusiedlerskie i moczary Hansag, w części osuszone.

Wielka nizina węgierska rozciąga się na obszarze 97.000 *km*²; z nią łączy się dolina Drawy i nizina Sławońska; obie są bardzo urodzajne. Wielka nizina węgierska spada zwolna od północy na południe ku ujściu serbskiej Morawy, a od wschodu i zachodu ku dolinie Cisy. Pagórkowate krawędzie niziny u podnóża gór granicznych pokryte są ogrodami, winnicami i polami ornymi; miejscami wznoszą się wydmy, rozciągają się stopy trawiaste, łąki bujne i sitowia, wśród których kryją się małe stawy.

Nizina między Dunajem a Karpatami Siedmiogrodzkiemi rozpada się na dwie części. Zachodnia, znacznie mniejsza, jest smugą piaszczystą, pogarbioną wydmami; sięga ona od Dunaju do niskich pagórków, ciągnących się od północy na południe i tworzących dział wód między Dunajem a Cisą. Wielka część tego obszaru zwie się stepem Keczkeckim. Część wschodnia, daleko większa, sięga od pomienionego działu wód do Karpat Siedmiogrodzkich, a od Munkacza na północy do Panczowy na południu. Połączenie północne między Munkaczem, Ungwarem i Ujheli jest żyzna; w części środkowej rozciągają się puszczy, tj. stopy trawiaste; część południową, tj. Banat między Maroszem, Cisą i Dunajem, zamieniono wskutek stosownej kanalizacji w bardzo żyzną ziemię. Smuga nizinna na prawym brzegu Dunaju po przedgórze alpejskie jest przeważnie bardzo żyzna, pokryta polami ornymi, lasami i winnicami. Na niektórych miejscach znajduje się na powierzchni Wielkiej niziny węgierskiej wiele sody i saletry.

Wszystkie rzeki węgierskie należą do dorzecza Dunaju. Wyjątek stanowi Poprad (Por. §. 41).

Ludność Węgier wraz z ludnością Siedmiogrodu i Pobrzeża węgierskiego wynosi 15,300.000. Z tego przypada na Węgrów blisko 43%, na Rumunów 15%, na Niemców przeszło 11%, na Słowaków blisko 12%, na Kroatów i Serbów 15%, Rusinów 2%. Najwięcej jest katolików (blisko 58%), a to w znacznie większej liczbie rzymskokatolickiej, w mniejszej grecko-katolickiej religii; blisko 14% nieunitów, przeszło 22% protestantów, 6% żydów.

Węgry obfitują w płody rolnicze. Rolnictwo zawdzięcza swe powodzenie żyzności gleby i klimatowi, uprawa roli nie jest bardzo staranna. Udają się liczne gatunki zboża, najwięcej uprawiają pszenicy i kukurudzy. Bardzo ważną jest produkcya tytoniu i wina. Pod tym ostatnim względem zajmują Węgry jedno z pierwszych miejsc na kuli ziemskiej i produkują więcej wina, niż reszta krajów Monarchii. Najcelniejsze gatunki są: tokajskie i erlauskie. Kwitnie też ogrodnictwo i sadownictwo. Olbrzymie pastwiska i łąki sprzyjają hodowli bydła. Koni, owiec i nierogacizny hodują tu więcej, niż we wszystkich innych krajach Monarchii razem. Znaczne jest myśliwstwo i połów ryb w jeziorach, stawach i rzekach. Pod względem bogactwa kopalin zajmują Węgry jedno z pierwszych miejsc w Europie. Wydobywają tu wiele złota, srebra, węgla kamiennego i brunatnego, żelaza, ołowiu i soli.

Przemysł węgierski nie rozwinął się jeszcze należycie. Więcej rozwinięty jest przemysł rękodzielniczy, niż fabryczny. Tkaniny wszelkiego rodzaju wyrabiają w wielkiej ilości przeważnie przemysłem domowym w gorszym gatunku; dość rozwinięte jest garbarstwo i garncarstwo, młynarstwo; kwitnie nadto gorzelnictwo i fabrykacya cukru. Ważnem jest przerabianie płodów kopalnych: wyrób żelaza sztabowego, stali, drutu, blachy, naczyń itd. Znaczniejsze fabryki znajdują się w stolicy kraju. Tu też budują okręty. Handel jest bardzo znaczny i polega na wywozie rozlicznych płodów surowych, a na przywozie towarów kolonialnych i wyrobów przemysłowych. Wspierają go znakomicie liczne koleje, gościńce i drogi wodne.

Parowa żegluga odbywa się na Dunaju, Cisie, Drawie, Sawie, jeziorze Błotnem, kanale Begi i kanale Franciszka.

Oświata bardzo znacznie się wzmaga.

Stolica i rezydencya: Buda-Peszt (506 000 m.). Buda wznosi się na wzgórzach na prawym brzegu Dunaju, ma zamek królewski i politechnikę. Peiszt leży na lewym brzegu Dunaju i połączony jest z Budą mostem łańcuchowym. Buda-Peszt leży na przejściu z pagórkowatego kraju do niziny węgierskiej, na końcu cieśni, którą Dunaj koło Wacowa przebywa, i na rozdrożu dróg i kolei żelaznych. Po Wiedniu jest to największe i najpiękniejsze miasto naddunajskie. Buda była pierwotnie osadą rzymską. W średnich wiekach warowna Buda zo-

stała stolicą Węgier, a bezbronny Peszt, wystawiony na napady Mongołów, zniszczał i dopiero w nowszych czasach się podźwi-gnął. Buda-Peszt posiada akademię umiejętności, uniwersytet, bardzo rozbudzony przemysł i handel i wspianiałe budowle.

W północnej części kraju, między Dunajem a górną Cisą leżą: Preszburg (*Pozsony*) na lewym brzegu Dunaju, niegdys miejsce koronacyjne królów węgierskich; Komorno (*Komorn*) na wyspie Dunaju przy ujściu Wagi w bardzo obron-nem położeniu, silna twierdza; Trenczyn nad Wagiem, w po-bliżu są kąpiele siarczane; Schemnitz (Szczawnica) z aka-demią górniczą i lasową, kopalniami złota i srebra; Kremnitz (Krzemienica) również z kopalniami złota i srebra i król. men-nicą; Preszów (*Eperies*), miasto handlowe; Koszyce (*Ka-schau*), największe miasto w tych okolicach, znaczny handel; Bardyów (*Bartfeld*), kąpiele żelazne; Munkacz z warownym zamkiem na górze; Tokaj nad Cisą ze słynnemi winnicami; Jager (*Erlau*), siedziba arcybiskupa, słynna uprawa wina, znaczny handel.

Między Dunajem, Drawą i zachodnią granicą kraju leżą: Raab, miasto handlowe; Ostrzyhom (*Gran*) na prawym brzegu Dunaju; Ödenburg (*Szopron*), miasto handlowe i prze-mysłowe, kopalnie węgla; Stuhlweissenburg (Białogród węgierski, *Alba Regalis*) na rozdrożu dróg żelaznych, dawne miasto koronacyjne królów węgierskich, groby królewskie, sto-lica królestwa Węgierskiego do Beli IV; Wielka Kanisza, handel zbożem; Fünfkirchen (po węg. *Pecz*), w okolicy pokłady węgla; Mohacz nad Dunajem, bitwa w r. 1526.

Między Dunajem a Cisą: Waców nad Dunajem, wiel-kie jarmarki; Gödöllő, letnia rezydencya królewska; Kec-kemet na stepie tejsamej nazwy, ważne miasto handlowe; Kalocza, siedziba arcybiskupa; Szegedyn (77.000 m.) na prawym brzegu Cisy naprzeciw ujścia Maroszy, po Peszcie naj-ludniejsze miasto węgierskie, warsztaty budowy okrętów; Ma-ria-Theresiopol, (*Szabadka*, 65.000 m.), ożywiony handel surowymi płodami; Zenta, bitwa w r. 1697.

Między Cisą a wschodnią granicą kraju: Szi-ge-th, główna miejscowość Marmaroszy, krainy kotlinowej nad Cisą; w okolicy wydobywają piękne kryształy górskie,

t. z. marmaroskie dyamenty; Nagy (*nad'*)-Banya wśród kopalń złota i srebra; Debreczyn na stepie tejsamej nazwy, po Peszcie najważniejsze miasto handlowe we Węgrzech; uprawa zboża, melonów, tytoniu, liczne rękodzieła, wielkie jarmarki; Wielki Waradyn, jedno z najstarożytniejszych miast węgierskich, znaczna uprawa zboża i wina, ważne miasto handlowe; Csaba (35.000 m.), największa wieś węgierska; Arad, twierdza; Temeszwär (45.000 m.) nad Bega, twierdza, siedziba biskupa, znaczny handel; Panczowa, chów jedwabników, ożywiony handel z Serbią; Mehadia, słynne cieplice; Stara Orso wa, rzymskie starożytności, silna twierdza.

Miasto Rjeka (*Fiume*) tworzy wraz z okręgiem odrębny kraj koronny węgierski (*sacrae regni coronae adnexum corpus*). Rjeka jest ważnym miastem portowym nad zatoką Kwarnerską, ma warsztaty okrętów, ożywiony przemysł i handel, akademię marynarską.

§. 45.

Dawne Wielkie księstwo Siedmiogrodzkie.
(*Grossfürstenthum Siebenbürgen*).

Granice, obszar? 113.000

Góry, niziny, doliny, rzeki?

Ponieważ Siedmiogród jest pod względem administracyjnym z Węgrami połączony, liczba ludności tego kraju podana jest łącznie z ludnością Węgier. W kraju tym mieszka najwięcej Rumunów (60%), mniej Madjarów (25%), a najmniej Niemców (10%). W żadnym kraju Monarchii nie ma tylu różnorodnych wyznań religijnych, co w Siedmiogrodzie. Najwięcej jest wyznawców kościoła katolickiego (43%), z tych 31% wyznania grecko-katolickiego, 12% rzymsko-katolickiego, 28% nieunitów, 26% protestantów różnych wyznań, przeszło 1% wyzn. mojżeszowego.

Z wyjątkiem wysokich gór krańcowych kraj jest bardzo żyzny, szczególnie niziny nadrzeczne odznaczają się żyznością. Uprawiają w ogóle najwięcej kukurudzy, pszenicy i owsa, inne gatunki zboża w małej ilości. Nadto uprawiają wiele lnu, konopi i tytoniu. Prawie wszędzie udaje się wino, owoce najlepiej w okolicy Sybina. Lasy, szczególnie grabowe i bukowe, są bar-

dzo rozległe, tylko najwyższe szczyty i grzbiety gór są bezleśne. Hodują piękne konie, wiele bydła rogatego i owiec, kóz i świń. Myśliwstwo stoi bardzo wysoko; odbywają się tu wielkie polowania na grubego zwierza, na głuszce i jarzabki.

Siedmiogród obfituje w kopaliny. Wydobywają tu więcej złota, niż w którymkolwiek innym kraju europejskim, a to nie tylko w wielkich kopalniach, jak Zalatna, Abrudbanya i innych, lecz wypłukują je także z piasku niektórych rzek. Wydobywają też wiele żelaza, soli i węgla, inne kopaliny zaś w niewielkiej ilości. Przemysł, handel i oświata stoją nisko.

Ważniejsze miejscowości: Koloszwär (*Klausenburg*), największe miasto w kraju (31.000 m.), nad Szamoszem, ma uniwersytet, jest miejscem urodzenia Macieja Korwina; Torda, kopalnie soli: Marosz-Vasarhely nad Maroszem, główna miejscowość w kraju Szeklerów; Karlsburg (dawniej zwane Weissenburg, Białogród), twierdza; Zalatna, kopalnie złota i srebra; Blasendorf (*Balásfalva*), gr. kat. arcybiskupstwo; Sybin (*Hermannstadt*), gr. nieunitckie arcybiskupstwo; miasto handlowe i przemysłowe; Braszów (*Kronstaat*, 30.000 m.) ważne miasto handlowe i przemysłowe.

§. 46.

Królestwo Krocacya i Sławonia.

(*Das Königreich Croatien und Slavonien*).

Granice, obszar?

Góry, doliny, rzeki?

Ludność 2,202,000, (*gęstość zaludnienia?*) przeważnie krocacka (70%), w części serbska (21%), przeszło 5% Niemców, a przeszło 2% Madziarów. Przeważa religia rzymskokatolicka (65%), religię grecko-katolicką wyznaje 6% mieszkańców, nieunitów jest 26%, protestantów 2%, a 1% jest wyzn. mojżeszowego.

Ziemia jest żyzniejsza na wschodzie, niż na zachodzie; Sławonia wydaje więcej pszenicy, Krocacya więcej kukurudzy. Oprócz tego udają się wszelkie gatunki zboża, nadto tytoń, owoce, wino, oliwa, morwy i kasztany. Gospodarstwo leśne stoi nisko; są wprawdzie miejscami znaczne lasy, ale na Krasie i na środkowej wyżynie Krocackiej są wielkie obszary bezleśne. W Sla-

wonii jest znaczny chów koni i świń, w Kroacyi chów owiec i drobiu. Pszczelnictwo jest znaczne, jedwabnictwo ciągle się wzmacza, myśliwstwo i rybołówstwo dają znaczny dochód. Górnictwo jest nieznaczne; wydobywają żelazo, nieco miedzi, ołowiu, węgla, siarki, rtęci, wypłukują nawet nieco złota z piasku Drawy, są nadto łomy marmuru.

Przemysł stoi nisko; na uwagę zasługuje fabrykacja śliwownicy i budowa okrętów. Handel jest znaczny, szczególnie przewozowy, handlowi służą koleje i żegluga z kilku portów nadadryatyckich, tudzież na Dunaju, Sawie, Drawie, Kulpie i Unnie.

Stolicą Kroacyi jest Zagrzeb (Agram 38 000 m.), w pobliżu Sawy, na drodze żelaznej, prowadzącej z nad Dunaju do Adryatyku. Zagrzeb jest siedzibą sejmu i bana, stolicą arcybiskupa, ma uniwersytet, akademię umiejętności, muzeum krajowe. W pobliżu ujścia Kulpy do Sawy leży Sissek (*Siscia*); handel zbożem, ożywiona żegluga. Nad morzem jest kilka nieznacznych miast portowych, jak Zengg, Carlopago i inne. W Sławonii gł. m. Esseg (*Osiek*) nad Drawą, jedno z ważniejszych miast handlowych. Bród nad Sawą od czasu zajęcia Bośni i Hercegowiny nabiera znaczenia handlowego. Karłowice, siedziba patriarchy nieunickiego, arsenał, handel zbożem, ożywiona żegluga, pokój w r. 1699. Piotrowaradyn (*Peterwardein*), jedna z najsilniejszych twierdz państwa na prawym brzegu Dunaju. Koło tej twierdzy staczano krwawe walki z Turkami; ważna bitwa w r. 1716. Semlin nad Dunajem, naprzeciw Belgradu, ważne miasto handlowe dla handlu z Turcją.

ROZDZIAŁ VIII.

Oświata, przemysł i handel.

§. 47.

O ś w i a t a.

Kształceniem młodzieży zajmują się różne szkoły, jako to:

1. Ludowe; dzielą się na szkoły ludowe pospolite i szkoły wydziałowe (*Bürgerschulen*). Dzieci, które ukończyły szkołę ludową, obowiązane są uczyć jeszcze kilka godzin tygodniowo na naukę dopełniającą; w miastach urządzone są szkoły dopełniające dla przemysłowców.

2. Seminarja nauczycielskie przygotowują do zawodu nauczycielskiego dla szkół ludowych.

3. Szkoły średnie, t. j. gimnazya, gimnazya realne i szkoły realne.

4. Uniwersytety i szkoły politechniczne. Uniwersytety obejmują wydziały: teologiczny, prawniczy, medyczny i filozoficzny. Niektóre uniwersytety są niezupełne. Jednym brak wydziału teologicznego, innym medycznego. Szkoły politechniczne dzielą się na wydziały: budownictwa, inżynierji, budowy machin i chemii technicznej.

5. Szkoły zawodowe przygotowują do rozmaitych praktycznych zawodów; takimi są: rolnicze, leśne, handlowe, przemysłowe, nautyczne (żeglarskie), górnicze, wojskowe i wiele innych. Według zakresu nauki należą szkoły zawodowe już do rzędu szkół wyższych i zwa się zazwyczaj akademiami, już też do rzędu szkół średnich. Do rzędu wyższych szkół zawodowych należą w Monarchii: wyższa szkoła rolnicza we Wiedniu (*Hochschule für Bodencultur*), akademie górnicze w Leoben i w Przybramie, akademie nautyczna i handlowa w Tryeście, akademie handlowe we Wiedniu i w Pradze (2, czeska i niemiecka), akademie sztuk pięknych we Wiedniu i Pradze, szkoła sztuk pięknych w Krakowie, konserwatorya muzyczne we Wiedniu, Peszcie, Pradze, w Krakowie i t. d. Monarchia posiada liczne wyższe szkoły wojskowe, jak akademie wojskowe w Wiener-Neustadt, w Wiedniu, w Rjece (dla marynarki). Szkoła wojenna (*Kriegsschule*) we Wiedniu kształci oficerów sztabu generalnego.

Do rozwoju nauk przyczyniają się także akademie umiejętności (gdzie?), biblioteki i zbiory naukowe, tudzież towarzystwa naukowe.

Zachodnie kraje państwa stoją wyżej pod względem oświaty, niż wschodnie, z tych znów północne wyżej niż południowe. Prawo obowiązuje wszystkich obywateli do posyłania dzieci do szkół ludowych. Atoli nie wszyscy czynią zadość temu obowiązkowi. Gdzieniegdzie dla ubóstwa mieszkańców nie można było jeszcze szkół założyć. Najwięcej dzieci uczęszcza do szkół ludowych w krajach niemieckich, w Czechach, Morawach i na Śląsku; najmniej w Galicyi, Dalmacyi i na Bukowinie. Szkoły

zawodowe rozwijają się najlepiej w krajach północno-zachodnich Monarchii.

Uniwersytetów jest w Monarchii 11, z tych dwa w Galicyi: w Krakowie i we Lwowie, szkół politechnicznych 7, z tych jedna we Lwowie.

§. 48.

Przemysł i handel.

Przemysł idzie w parze z oświatą i bogactwem kopalin, przede wszystkim żelaza i węgla kamiennego. Rozwinął się zatem więcej w krajach zachodnich Monarchii, niż we wschodnich. Z gałęzi przemysłu rozwinęły się najbardziej: 1. cukrownictwo w Czechach, Morawach, Węgrzech i na Śląsku; 2. wyroby szklane w Czechach (gdzie?); 3. gorzelnictwo szczególnie w Galicyi, na Węgrzech i na Bukowinie; 4. piwowarstwo wszędzie, szczególnie w Czechach (gdzie?) i w Austrii Dolnej; 5. wyroby lniane, bawełniane i wełniane, szczególnie w Czechach, Morawach, Austrii Dolnej i w Ziemi Przedarulańskiej (gdzie?); 6. przędzalnie jedwabiu znajdują się w południowym Tyrolu, na Pobrzeżu i w południowych Węgrzech, materye jedwabne wyrabiają głównie we Wiedniu; 7. wyroby żelazne prawie we wszystkich krajach koronnych, szczególnie w Austrii Górnej, Styryi, Karyntyi (gdzie?) 8. fabrykacya tytoniu i cygar odbywa się na wyłączny rachunek państwa (jest monopolem) w 38 fabrykach, z których 3 znajdują się w Galicyi: w Winnikach, Krakowie i Monasterzyskach.

Rozróżniamy handel wewnętrzny i zewnętrzny. Z powodu wielkiej różnorodności płodów i wyrobów na obszarze Monarchii handel wewnętrzny jest bardzo znaczny. Z zachodu na wschód wywozi się głównie wyroby przemysłowe, a ze wschodu na zachód przeważnie płody surowe.

Rozwojowi handlu zewnętrznego sprzyja położenie Monarchii między krajami rolniczymi, szczególnie Rosyą i Rumunią z jednej, a krajami przemysłowymi, Niemcami i Szwajcaryą, z drugiej strony.

Z bliższych i dalszych krajów zachodnich przywozi się do Austrii przeważnie wyroby przemysłowe, a wywozi się do tych krajów przeważnie płody surowe; z krajów wschodnich i połu-

dniowo-wschodnich przywozi się głównie płody surowe, a wywozi się do tych krajów wyroby przemysłowe. Nadto przewożą przez Monarchię (*transito*) ze wschodu na zachód, po części z południa na północ, płody surowe, w przeciwnym zaś kierunku wyroby przemysłowe. Dla handlu zewnętrznego tworzy Austria z Węgrami i z sąsiednim księstwem Liechtenstein jeden okręg cłowy. Na granicy tego okręgu pobierane bywają pewne opłaty, t. j. cła od towarów przywożonych, tudzież od niektórych wywożonych.

Handel zewnętrzny jest w części morski, głównie z Tryestu, nadto z Rjeki i innych mniejszych portów, w części lądowy, kolejami i wodami lądowymi we wszystkich kierunkach. Wywozi się głównie zboże, wełnę, drzewo, wyroby lniane, wełniane i bawełniane, piwo, cukier, papier, stal, wyroby żelazne i szklane; przywozi się towary kolonialne (kawę i herbatę), owoce południowe, oliwę, farby, bawełnę, jedwab i wyroby jedwabne, tytoń i bydło. Wartość towarów wywożonych jest od wielu lat znacznie wyższą, niż wartość towarów przywożonych.

§. 49.

Środki komunikacyjne.

Na rozwój handlu wpływają w wysokim stopniu środki komunikacyjne. Środki komunikacyjne są następujące: gościńce, koleje, drogi wodne, poczty, telegrafy i telefony.

1. Gościńce są bardziej rozgałęzione w zachodniej, niż we wschodniej części Monarchii. Najważniejsze gościńce utrzymuje rząd, zwą się one gościńcami rządowymi. Nadto mamy gościńce krajowe, powiatowe, drogi gminne i t. p., nazywane od władz, które je utrzymują.

2. Koleje żelazne są obecnie najznakomitszym środkiem komunikacyjnym. Z ich rozwojem upada znaczenie pierwszorzędnych gościńców i spławnych wód lądowych, natomiast wzmagają się znaczenie dróg drugorzędnych, przerysujących okolice, przez które koleje nie prowadzą. Drogami temi przywozi się bowiem towary do kolei.

W Austrii zbudowano pierwszą kolej na kontynencie: była to kolej konna z Budziejowic do Lincu. W r. 1836 rozpoczęto

budowę kolei północnej cesarza Ferdynanda. Od tego czasu zbudowano koleje we wszystkich ważniejszych kierunkach, a nad uzupełnieniem sieci kolejowej ustawicznie się pracuje. Obecnie ma Monarchia przeszło 30.000 *km* kolei, z czego blisko 17.000 *km* przypada na kraje austriackie.

Do niedawna liczne koleje były własnością towarzystw prywatnych. Obecnie wykupuje rząd ustawicznie koleje prywatne na rzecz skarbu państwa, a wskutek tego sieć kolei państwowych coraz bardziej się wzmaga. Ogniskiem kolei austriackich jest Wiedeń.

Najważniejsze koleje w Monarchii są:

I. Północna kolej ces. Ferdynanda: Wiedeń-Przerów-Kraków; Dziedzice-Bielsk-Żywiec; Bielsk-Kalwarya; Trzebinia-Szczakowa, stąd do Myśłowic na Ślązku Pruskim; Szczakowa-Granica (połączenie z Królestwem Polskiem).

II. Austriacko-węgierska kolej państwowa (linia północna): Wiedeń-Berno-Praga-Bodenbach (na lewym brzegu Łaby, połączenie z Saksonią).

III. Austriacka kolej północno-zachodnia: Wiedeń-Iglawa-Litc-mierzyce-Djeczyn (Tetschen, na prawym brzegu Łaby). Kolej ta rozgałęzia się w północno-wschodnich Czechach i łączy się w kilku punktach z kolejami saskimi i pruskimi.

IV. Koleje państwowe: a) Wiedeń-Gmünd-Budziejowice-Pilzno-Cheb (*Eger*); Gmünd-Praga. Z temi kolejami łączą się liczne koleje czeskie w zachodniej części kraju.

b) Wiedeń-Linz-Wels-Salzburg; Wels-Passau; na zachodzie łączy się z kolejami bawarskimi.

c) Salzburg-Zell-Lnsbruck, dalej przez tunel Arulański do jeziora Bodeńskiego.

d) od St. Valentin, stacyi na linii zachodniej, przez Steyer-Villach-Tarvis do Lublany, z rozgałęzieniem do Celowca.

e) Państwowe koleje w Galicyi i na Bukowinie. Z wyjątkiem galicyjskich odnog kolei Półn. ces. Ferdynanda wszystkie inne koleje w Galicyi i na Bukowinie są obecnie kolejami państwowemi. Prowadzą dwie główne linie z zachodu na wschód, połączone licznymi ramionami poprzecznymi, a mianowicie: 1. Z Krakowa do Podwołoczysk z rozgałęzieniami: do Wieliczki, do Niepołomic, z Dębicy do

Rozwadowa i do Nadbrzezia, z Jarosławia do Sokala, z Krasnego do Brodów. 2. Prawie równoległe do poprzedniej linii prowadzi kolej państwowa od Zwardonia przez Żywiec, Suchą, Nowy Sącz, Sanok, Nowy Zagórz, Chyrów, Stryj, Stanisławów do Husiatyna. Odgałęzienia są: Sucha-Skawina-Podgórze; Skawina-Oświęcim; Tarnów-Stróże-Nowy Sącz, Leluchów-Orlo; Zagórzany-Gorlice; Jasło-Rzeszów; Nowy Zagórz-Łupków-Mező Laborecz; Przemyśl-Chyrów; Drohobycz-Borysław; Lwów-Stryj-Ławoczne. 3. W kierunku południowo-wschodnim: Lwów-Stanisławów-Czerniowce-Suczawa (stamtąd do Jass). Kolej ta przedłużona jest w kierunku północno-zachodnim przez Lwów i Rawę Ruską do granicy rosyjskiej: linia Lwów-Bełzec. Odgałęzienia: Stanisławów-Woronienka; Lwów-Janów, Kołomyja-Słoboda run-gurska. W budowie są linie: Tarnopol-Trębowla-Kopyczyńce; Tarnopol-Podwysokie-Halicz; Podwysokie-Chodorów-Stryj; Borki Wielkie-Grzymałów; Delatyn-Kołomyja-Zaleszczyki-Łu-żany; Trzebinia-Skawce; Rozwadów-Przeworsk.

V. Kolej Południowa: a) Linia wschodnia: Wiedeń-Semmering-Graz-Marburg-Lublana-Tryest; b) linia zachodnia: Innsbruck-Brenner-Ala; c) kolej nad Drawą ku połączeniu tych dwóch ramion: Marburg-Celowiec-Villach-Franzensfeste. Odnogi tej kolei prowadzą przez Wielką Kaniszę do Budy, przez Zagrzeb do Sissek. Z koleją południową łączy się kolejistryjska do Poli.

VI. Kolej austriacko-węgierska Państwowa (linia południowo-wschodnia): do granicy węgierskiej.

VII. Węgierskie państwowe: Od granicy węgierskiej na Preszburg-Buda-Peszt-Semlin (naprzeciw Białogrodu serbskiego); Buda-Peszt-Szegedyn-Bazyasz; Buda-Peszt-Wielki Waradyn-Kołoszwar-Braszów do granicy Rumunii; Wielki Waradyn-Szegedyn-Bród-Sissek. W Brodzie łączy się z koleją bośniacko-hercegowińską; Debreczyn-Koszyce; Maria-Theresiopól-Zagrzeb-Rjeka.

VIII. Kolej Koszycko-Bogumińska.

3. Drogi wodne. Najważniejszą jest żegluga na Dunaju. Żegluga parową na Dunaju i jego dopływach zajmuje się Towarzystwo żeglugi parowej na Dunaju, którego parowce płyną nie tylko do ujścia tej rzeki, lecz także do Odessy. Parowce kursują także na Łabie i Wełtawie, tudzież na Wiśle,

nadto na wszystkich większych jeziorach. Ważne drogi wodne stanowią jeszcze Dniestr i Adyga.

Żegluga morską zajmuje się głównie towarzystwo austriackiego Lloyd'a, wspierane przez rząd austriacki, które ma swą siedzibę w Tryeście. Okręty Lloyd'a utrzymują stałą komunikację z wszystkimi ważniejszymi portami morza Śródziemnego, żeglują nadto do Indyi, Chin, Ameryki południowej i innych krajów nadmorskich. W Rjece ma siedzibę węgierskie Towarzystwo żeglugi morskiej Adria, popierane przez rząd węgierski.

4. Poczty. Wskutek rozgałęzienia kolei ruch osobowy na pocztach znacznie się zmniejszył, natomiast liczba posyłek listowych bardzo szybko się wzmacnia. Obecnie wysyła się rocznie około 800 milionów posyłek pocztowych, z czego na listy i karty korespondencyjne przypada przeszło 630 milionów.

5. Telegraf. Linie telegraficzne są w części własnością rządu, w części własnością towarzystw kolejowych. Linie telegraficzne ciągle się rozprzestrzeniają we wszystkich kierunkach. Długość linii telegraficznych wynosi przeszło 63.000 *km*.

6. W najnowszych czasach urządzono szczególnie w większych miastach telefony, które są częścią rządową, częścią prywatną.

SPIS RZECZY.

ROZDZIAŁ I.

Str.

Rozwój dziejowy monarchii Austriacko-Węgierskiej.

§.	1. Marchia Wschodnia pod panowaniem Babenbergów	3
§.	2. Bezkrólewie w Austrii	4
§.	3. Austriya pod panowaniem Habsburgów aż do cesarza Fryderyka III. (IV.)	5
§.	4. Habsburgowie od Maksymiliana I. do Ferdynanda III.	6
§.	5. Leopold I., Józef I., Karol VI.	8
§.	6. Marya Teresa, Józef II., Leopold II.	9
§.	7. Franciszek II., Ferdynand I.	10
§.	8. Cesarz Franciszek Józef I.	12

ROZDZIAŁ II.

Pogląd ogólny na monarchię Austriacko-węgierską.

§.	9. Położenie, obszar i podział polityczny	14
§.	10. Układ poziomy i granice	15
§.	11. Układ pionowy	18
§.	12. Gleba, kopaliny	19
§.	13. Klimat	22
§.	14. Wody lądowe	24
§.	15. Roślinność (Flora)	31
§.	16. Zwierzęta (Fauna)	37
§.	17. Zaludnienie	41

ROZDZIAŁ III.

Obszar Alpejski.

§.	18. Alpy	46
§.	19. Doliny i rzeki alpejskie	50
§.	20. Ludność alpejska	52
§.	21. Kraje alpejskie	52
§.	22. Arcyksięstwo Austriackie poniżej Anizy (Austriya Dolna)	53
§.	23. Arcyksięstwo Austriackie powyżej Anizy (Austriya Górna)	55
§.	24. Księstwo Salzburskie	56
§.	25. Uksiążęczone hrabstwo Tyrolskie z ziemią Przedarulańską	56
§.	26. Księstwo Karyntya	57
§.	27. Księstwo Styryjskie	58

ROZDZIAŁ IV.

Obszar Krasu.

§. 28. Kras	59
§. 29. Księstwo Krainy	61
§. 30. Pobrzeże	62
§. 31. Królestwo Dalmacyi	63
§. 32. Kraje okupowane	64

ROZDZIAŁ V.

Obszar sudecki.

§. 33. Góry Czesko-morawskie	65
§. 34. Wody gór Czesko-morawskich	67
§. 35. Ludność krajów, należących do systemu gór Czesko-morawskich	68
§. 36. Królestwo Czeskie	69
§. 37. Margrabstwo Morawskie	71
§. 38. Księstwo Śląskie	73

ROZDZIAŁ VI.

Obszar karpacki.

§. 39. Karpaty	73
§. 40. Wyżyny i niziny zewnątrz Karpat	78
§. 41. Wody	79

Kraje karpackie Przedlitawii.

§. 42. Królestwo Galicyi i Lodomeryi z Wielkiem Księstwem Krakowskiem i Księstwami Oświęcimskiem i Zatorskiem	81
§. 43. Księstwo Bukowiny	87

ROZDZIAŁ VII.

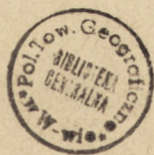
Kraje korony węgierskiej.

§. 44. Królestwo Węgierskie	88
§. 45. Dawne Wielkie księstwo Siedmiogrodzkie	92
§. 46. Królestwo Kroacya i Sławonia	93

ROZDZIAŁ VIII.

Oświata, przemysł i handel.

§. 47. Oświata	94
§. 48. Przemysł i handel	96
§. 49. Środki komunikacyjne	97

1062

